प्रकाशकनुं निवेदन

આ પુસ્તકની આગલી આવૃત્તિ ઘણા વર્ષથી મળતી નહિ તેથી યથાસંયોગ ચોથી આવૃત્તિ સં. ૧૯૮૭ ના શ્રાવણ માસમા પ્રગટ કરાઇ હતી. વીસ–પચીસ વરસ અગાઉ અત્યારના કરતા અર્ધા અને તેથી પણ ઓછા ખરચ હતા ત્યારે આ પુસ્તક રફ કાગળ અને સાદાં પૂંઠાં સાથે પાંચ આનાની કિંમતે પ્રગટ થએલું. વળી એ ચોથી આવૃત્તિ પ્રગટ થઇ ત્યારે વિશેષ સંશોધન સહિત અને સારા કાગળ પેરે છપાયા છતાં એજ કિંમતે પ્રગટ થયું હતું. આજે આ પાંચમી આવૃત્તિ પણ એજ ચોથી આવૃત્તિના ધોરણે પ્રગટ થાય છે તે ઈશ્વરેચ્છાજ છે.

આ પુસ્તકના "આર્ય–ધર્મનીતિ" વિભાગમાં જે જે સુભાષિતો અપાયાં છે, તેને માટેના તે શાસ્ત્રમાંથી લેવાયલા છે તેના પ્રમાણો, દરેક પૃષ્ઠની નીચે આગલી આવૃત્તિમાં અપાયા હતા; તે ખાસ જરૂરી નહિ જણાવાથી આ આવૃત્તિમાં અપાયા નથી

આશ્વિન માસ–સં. ૧૯૯૩ — ભિક્ષુ–અખંડાનંદ

आगला निवेदननो सारांश

આર્યધર્મનીતિ વિષે

મહાભારત, રામાયણ, વિષ્ણુ પુરાણ, હિતોપદેશ, મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મગ્રંથોમાંથી ધર્મ અને નીતિબોધક શ્લોકો સંગ્રહીને આ પુસ્તક શ્રીયુત ઇશાનચંદ્ર વસુએ બંગાળી ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ કરેલું. એ ઉપરથી સ્વર્ગસ્થ શ્રી. નારાયણ હેમચંદ્ર કે જેઓ ગુજરાતી પ્રજાને પરિશ્રમપૂર્વક સેંકડો પુસ્તકોના યથાશક્ય ભાષાંતરો પૂરાં પાડીને જાણીતા થયા હતા તેમણે ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે છપાવેલું અને એની બીજી આવૃત્તિ સં. ૧૯૫૨માં નીકળેલી.

આ પુસ્તક જનસમૂહ માટે ઘણું ઉપયોગી હોવાથી "વિવિધ ગ્રંથમાળા"ના પહેલા પુસ્તક તરીકે સં. ૧૯૬૭માં બે વાર છપાયું હતું.

એ પ્રસંગે મૂળ શ્લોકોમાં રહેલી ભૂલો સુધારવા ઉપરાંત અનુવાદ તો લગભગ નવોજ યોજાયો હતો.

સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રના બંધુના પુત્ર શ્રીયુત વનમાળી વિઠ્ઠલ હેમચંદ્ર જેમણે સ્વર્ગસ્થનાં સર્વ પુસ્તકોની આવૃત્તિઓ માટે નિષ્કામભાવે રજા આપી હતી, તે બદલ આ સ્થળે પણ તેમના આભારનું સ્મરણ કરવું જોઇએ.

ચાણક્યનીતિસાર વિષે

"ચાણક્યનીતિ" પણ ઉપલા ગ્રંથને મળતું જણાવાથી "આર્યધર્મનીતિ"માં આવી ગયેલા તથા આવી ગયેલાને મળતા જણાયા તેવા શ્લોકો આમાં ન આવે એવી રીતે બાકીના શ્લોકો લીધા છે અને તેને યથામતિ પ્રકરણોમાં ગોઠવી "ચાણક્યનીતિસાર" નામ આપ્યું છે.

શ્રાવણ વદ ૧૧–સં. ૧૯૮૭ ભિક્ષુ–અખંડાનંદ

अनुक्रमणिका

આર્યધર્મનીતિ

ચાણક્યનીતિ-સાર

मंगलवाक्य

ॐकारं बिंदुसंयुक्तं नित्यं ध्यायंति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥

બિંદુસહિત જે ૐકારનું યોગી પુરુષો નિત્ય ધ્યાન કરે છે, તે ભોગ અને મોક્ષને આપનારા ૐકાર નામવાળા પરમાત્માને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलम् ।
येषां हृदिस्थो भगवान् मंगलायतनो हरिः ॥

જેમના હૃદયમાં સર્વ મંગળના ધામરૂપ એ ભગવાન શ્રીહરિ બિરાજમાન હોય છે, તેમનું સર્વ કાર્યમાં સર્વદા મંગળજ થાય છે; અમંગળ થતું નથી.

यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो
बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः ।
अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसका
सोऽयं नो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥

જે પરમાત્માને શિવના ઉપાસકો "શિવ" નામથી,

વેદાન્તીઓ "બ્રહ્મ" નામથી, બૌદ્ધો "બુદ્ધ" નામથી, પ્રમાણુ-કુશળ નૈયાયિકો "કર્તા" નામથી, જૈનશાસનના પ્રેમીઓ "અર્હન્" નામથી અને મીમાંસકો "કર્મ" નામથી ઉપાસે છે તે ત્રણે લોકના નાથ શ્રીહરિ અમને મનવાંછિત ફળ આપો.

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिंधुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्व कालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

મહાસાગરરૂપી ખડિયામાં નીલગિરિ પર્વત જેટલું કાજળ હોય; શ્રેષ્ઠ દેવી કલ્પવૃક્ષની શાખાની કલમ બનાવી હોય અને તે કલમ ગ્રહણ કરીને આ પૃથ્વીરૂપી વિશાળ કાગળ પર સાક્ષાત્ સરસ્વતીદેવી સર્વ કાળ લખ્યા કરે; તો પણ હે નાથ ! આપના ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી.

सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यं ऋतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥

હે સત્યસંકલ્પ ! હે સત્યથી પણ શ્રેષ્ઠ ! હે ત્રણે કાળમાં સત્યસ્વરૂપ ! હે સત્યના ઉત્પત્તિસ્થાન ને સત્યમાંજ રહેનારા ! હે સત્યના પણ સત્યરૂપ ! હે ઋત અને સત્યરૂપ દૃષ્ટિવાળા અને હે સત્યના આત્માસ્વરૂપ ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

અમારે તમેજ માતા છો અને તમેજ પિતા છો. તમે-

જ બંધુ છો અને તમેજ સખા છો. તમેજ વિદ્યા છો અને દ્રવ્ય પણ તમેજ છો. હે દેવના દેવ! તમેજ અમારૂં સર્વસ્વ છો.

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।
प्रियं प्रियेवाप्युषितं विषण्णा मनोऽरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥

પાંખો આવ્યા વિનાનાં પક્ષીઓનાં બચ્ચાં જેમ માતાને જોવા ઇચ્છે; ભૂખથી પીડાયેલાં વત્સો જેમ દૂધને ઇચ્છે અને વિયોગી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા પતિને જોવાને ઇચ્છે; તેમ હે કમળ-નેત્ર ! મારૂં મન એકમાત્ર આપનેજ ઇચ્છે એવી કૃપા કરો.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ; સર્વ કોઇ નિર્વિકાર થાઓ; સર્વ કોઈ કલ્યાણને જુઓ અને કોઇને દુઃખ થાઓ નહિ.

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षꣳशान्तिः पृथिवी शान्तिरापः
शान्तिरोषधयः शान्तिः सर्वꣳशान्तिः शान्तिरेव शान्तिः ।
सामाशान्तिरेधि-ॐशान्तिः शान्तिः शान्तिर्महाशान्तिः ॥

ૐ આકાશમાં શાંતિ થાઓ; અંતરિક્ષમાં શાંતિ થાઓ; પૃથ્વીમાં શાંતિ થાઓ; જલમાં શાંતિ થાઓ; ઔષધિઓ-(વનસ્પતિઓ)માં શાંતિ થાઓ; સર્વ કંઈમાં શાંતિ થાઓ; સર્વત્ર શાંતિ શાંતિ અને શાંતિજ થાઓ; ૐ શાંતિ થાઓ; શાંતિ થાઓ; શાંતિ થાઓ; હે પરબ્રહ્મ ! શાંતિ થાઓ.

आर्य-धर्मनीति

अध्याय १ लो-धर्म, ज्ञान अने सत्यनो महिमा

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ॥१॥

ધર્મ એજ એક મનુષ્યનો એવો સુહૃદ્ બંધુ છે, કે જે મૃત્યુ પછી પણ મનુષ્યનો સાથી થાય છે; અને સ્ત્રીપુત્રાદિ બીજું બધું તો શરીરના નાશની સાથેજ જતું રહે છે. ૧

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः।
न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥२॥

પરલોકમાં પિતા, માતા, પુત્ર, સ્ત્રી કે જ્ઞાતિ, એ કોઇ સહાય થતાં નથી. કેવળ ધર્મજ સહાય અર્થે રહે છે. ૨

एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥३॥

જીવ એકલોજ જન્મે છે, એકલોજ મરે છે અને એક-

લોજ પોતાનાં સારાં અને માઠાં કર્મોનું ફળ ભોગવે છે. ૩

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥४॥

તે માટે પોતાને સહાય થવા સારૂ ધીમે ધીમે પણ નિત્ય ધર્મનોજ સંચય કરવો. આ અજ્ઞાનાદિ અંધકારમય દુસ્તર સંસારને ધર્મનીજ સહાય વડે તરી શકાય છે. ૪

एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ ५ ॥

એકાંતમાં એકલાએજ નિત્ય પોતાના ખરા હિતનું ચિંતન કરવું. કારણ કે એકાકી ચિંતન કરતા રહેવાથીજ સુકૃત વધતાં ચાલી મનુષ્ય પરમ કલ્યાણને પામે છે. ૫

स्रवन्ति न निवर्त्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानां तथा रात्र्यहनी पुनः ॥६॥

નદીના પ્રવાહોમાં વહી જતું પાણી જેમ ફરીને પાછું આવતું નથી, તેમ રાત્રિ અને દિવસની સાથે વહી જતું મનુષ્યોનું આયુષ્ય પાછું આવતું નથી. ૬

यथा हि पथिकः कश्चिच्छायमाश्रित्य तिष्ठति ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ॥७॥

જેમ કોઇ પ્રવાસી ઝાડની છાયા નીચે બેસીને વિસામો લઇ પાછો ચાલવા માંડે છે, તેવોજ આ સંસારમાં પ્રાણીઓનો સમાગમ છે. ૭

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
ऐश्वर्यं प्रियसंभाषो मुह्येत्तत्र न पंडितः ॥ ८ ॥

યુવાવસ્થા, રૂપ, જીવન, દ્રવ્યનો સંગ્રહ, ઐશ્વર્ય અને પ્રિય સંભાષણ, એ બધું નાશવંત હોવાથી જ્ઞાનવાને તેમાં મોહિત થવું જોઇએ નહિ. ૮

न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसंति ये ।
अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ९ ॥

ધર્મ જેવી વસ્તુજ નથી, (પણ 'લાઠી તેની ભેંસ' છે,) એવું માનનારા જેઓ પવિત્ર પુરુષોને હસે છે અને ધર્મ પ્રત્યે અશ્રદ્ધાવાળા છે તેઓ નાશ પામે છે, એમાં સંશય નથી. ૯

ये तु धर्मानसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ १० ॥

એવા મોહાન્ધ બુદ્ધિવાળા જે મનુષ્યો ધર્મ પ્રત્યે ઈર્ષ્યા કરે છે તેઓ ખોટે રસ્તે જાય છે, અને તેમને અનુસરનારાઓ પણ પીડાજ પામે છે. ૧૦

धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः प्रकीर्तितः ।
अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ॥ ११ ॥

જે ધર્મ બીજાના ધર્મનો બાધ કરે છે તેનું નામ ધર્મ નથી, પણ અધર્મ છે. જે ધર્મ બીજા ધર્મનો વિરોધી નથી તેજ સાચો અને પ્રભાવશાળી ધર્મ છે. ૧૧

सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठान्तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ।

सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ॥ १२ ॥

સત્યની સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા કરાય છે તેથીજ આ જગતના સર્વ વ્યવહાર અને પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. વળી એ સત્ય શિષ્ટાચાર સહિત હોય તો તે અતિ ઉત્તમ છે. ૧૨

सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं विसृजते प्रजाः ।
सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ १३ ॥

સત્ય એ બ્રહ્મરૂપ છે; તપ એ સત્યરૂપ છે; સત્યજ પ્રજાને ઉપજાવે છે; સત્ય વડેજ જગત ટકી રહે છે અને સત્ય વડેજ મનુષ્ય સ્વર્ગમાં–સારા લોકમાં જાય છે. ૧૩

अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः ।
तमोग्रस्ता न पश्यन्ति प्रकाशं तमसावृताः ॥ १४ ॥

અસત્ય એ અજ્ઞાન–અંધકારનું રૂપ છે. એ અજ્ઞાનથી મનુષ્ય અધોગતિ પામે છે. અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા અને અજ્ઞાનથી ઘેરાયલા મનુષ્યો જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશને જોઇ શકતા નથી.

स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च ।
सत्यानृतं तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥१५॥

જ્ઞાન એજ સ્વર્ગ અને અજ્ઞાન એજ નરક કહેલું છે. મનુષ્યોને શુભ અને અશુભ બન્ને પ્રકારનાં ફળ પોતપોતાનાં કર્મોને લીધે આવી મળે છે. ૧૫

तत्राप्येवं विधा लोके वृत्तिः सत्यानृते भवेत् ।
धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ॥१६॥

तत्र यत् सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो
यः प्रकाशस्तत् सुखमिति । तत्र यदनृतं सोऽधर्मो
योऽधर्मस्तत्तमो यत्तमस्तद्दुःखमिति ॥१७॥

તેમાં પણ સત્ય તથા અસત્ય, ધર્મ તથા અધર્મ, જ્ઞાન-પ્રકાશ તથા અજ્ઞાન–અંધકાર, સુખ તથા દુઃખ એ પ્રકારની જે વૃત્તિઓ લોકોમાં ઉપજે છે તેમાં જે સત્ય છે તેજ ધર્મ છે, જે ધર્મ છે, તેજ પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન છે, જે જ્ઞાનપ્રકાશ છે તેજ સુખ છે, જે અસત્ય છે તેજ અધર્મ છે, જે અધર્મ છે તેજ અજ્ઞાન છે, અને જે અજ્ઞાન છે તેજ દુઃખ છે. ૧૬,૧૭

स्प्रष्टुमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् ।
अधर्मः सन्ततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥१८॥

બળતા અગ્નિની પેઠે પ્રકાશવાળો ધર્મ જો લાંબા કાળ સુધી રક્ષાયલો હોય તો અધર્મ તેને સ્પર્શ કરવાને પણ સમર્થ થતો નથી ૧૮

कार्य्यावेतौ हि धर्मेण धर्मो हि विजयावहः ।
त्रयाणामपि लोकानामालोकः कारणं भवेत् ॥१९॥

અર્થ અને કામ પણ ધર્મપૂર્વક કરવા જોઇએ ધર્મજ વિજય આપનારો છે ત્રણે લોકમાં ધર્મજ કારણ છે ૧૯

अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
मृत्युरापद्यते मोहात् सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥२०॥

મૃત્યુ તથા અમરપણુ એ બન્નેનો આધાર આ દેહ વડે

થતા આચરણ ઉપર છે. મોહવશ વર્તવાથી મનુષ્ય મૃત્યુ પામે છે અને સત્યને અનુસરવાથી અમરપણાને પામે છે. ૨૦

राहुग्रस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते ।
तथा तमोऽभिभूतानां भूतानां नश्यते सुखम् ॥२१॥

રાહુ વડે પકડાયેલા ચંદ્રનો પ્રકાશ જેમ જણાતો નથી, તેમ અજ્ઞાનને આધીન પ્રાણીઓનું સુખ નાશ પામે છે.

एक एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मे सहायता ।
केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति ॥२२॥

ધર્મની બાબતમાં બીજાની સહાયતા પર નહિ રહેવું જોઇએ. ('આપ મૂવા વિણ સ્વર્ગે ન જવાય' તેની પેઠે) કેવળ પોતાનાજ આચરણથી જે વસ્તુ સાધવાનો વિધિ હોય ત્યાં સહાય શું કરી શકે ? ૨૨

नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ।
नहि तीव्रतरं किंचिदनृतादिह विद्यते ॥ २३ ॥

સત્ય સમો બીજો ધર્મ નથી; સત્યથી શ્રેષ્ઠ કશું જણાતું નથી; અને આ લોકમાં અસત્યથી વધારે તીવ્ર પણ કશું નથી.

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ २४ ॥

ધીરજ, ક્ષમા, દમ, ચોરી ન કરવી, પવિત્રતા, ઇંદ્રિય-નિગ્રહ, બુદ્ધિ, વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધપણું, આ દશ ધર્મનાં લક્ષણ છે. ૨૪

आर्जवं धर्ममित्याहुरधर्मो जिह्ममुच्यते ।
आर्जवेनेह संयुक्तो नरो धर्मेण युज्यते ॥ २५ ॥

સરળતા એજ ધર્મ કહેવાય છે, અને કપટ એ અધર્મ કહેવાય છે. આ સંસારમાં સરળ (મનમાં હોય તેવું બોલનારો) મનુષ્યજ ધર્મમાં જોડાય છે. ૨૫

न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते । सदा हि धर्मस्य क्रियैव शोभना यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥ २६ ॥

મનુષ્યે ધર્મ અમુક સમયેજ પાળવો અને બીજા સમયે ન પાળવો; એવું નક્કી કરેલું નથી. કારણકે મૃત્યુ કાંઇ માણસની વાટ જોતું નથી; અને જો મનુષ્ય સદા મૃત્યુનાજ મુખમાં રહે છે, તો તેણે પણ ધર્મનું આચરણ સર્વ કાળ કરવું એજ શોભા આપનારૂં છે. ૨૬

अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वां कालोऽत्यगादयम् ।
अकृतेश्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ २७ ॥

જે કાર્ય કલ્યાણકારી હોય તે તો આજેજ શરૂ કરો. એમાં સમયની વાટ જોશો નહિ; કેમકે ઢીલ કર્યા કરવાથી તો ધારેલું કાર્ય કરવા પહેલાં પણ મૃત્યુ ખેંચી જાય છે. ૨૭

यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।
अशंकमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ २८ ॥

જે સુબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય નિઃશંક થઇને નિરંતર ધર્મને

સેવે છે; તે લોક-પરલોકમાં અપાર કલ્યાણ ભોગવે છે. ૨૮

पापं कुर्वन् पापकीर्त्तिः पापमेवाश्नुते फलम् ।
पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्तिः पुण्यमत्यन्तमश्नुते ॥ २९ ॥

પાપ કરીને અપકીર્તિ પામનારો મનુષ્ય પાપરૂપજ ફળ ભોગવે છે અને પુણ્ય કરીને પવિત્ર કીર્તિ પામનારો માણસ અપાર પુણ્યરૂપ ફળને ભોગવે છે. ૨૯

तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः ।
पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ॥ ३० ॥

તે માટે મનુષ્યે શુભ આચારવાળા થવું અને પાપ કરવું નહિ. કેમકે વારંવાર પાપ કરવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે.

पापमाख्याति वै नित्यं हृदयं पापकर्मिणः ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यंति गूहमाना महाजने ॥ ३१ ॥

પાપ કરનારાઓનું હૃદયજ હમેશાં પાપકર્મને પ્રસિદ્ધ કરે છે; અને જાણી જોઇને મહાપુરુષોની આગળ પાપને છુપાવી સાધુમાં ખપાવનારા તો નાશજ પામે છે. ૩૧

मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च यश्चैवान्तरपूरुषः ॥ ३२ ॥

પાપ કરવા છતાં તેઓ એમ સમજે છે કે, મારી તે વાત કોઇ જાણતું નથી; પરંતુ દેવતાઓ તેમજ અંતર્યામી પરમેશ્વર પણ તે જાણે છે. ૩૨

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याण मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृद्येषु पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ३३ ॥

હે ભલા માણસ! હું એકલો છુ એમ તું માને છે, પણ એમ સમજીશ નહિ; કારણ કે પુણ્ય અને પાપને જોનારો પુરુષ તારા હૃદયમાં સર્વદા વસે છે. ૩૩

त्रिभिर्वर्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते ॥ ३४ ॥

ઉત્કટ પાપ અથવા પુણ્ય કરનારો મનુષ્ય ત્રણ દિવસમાં, ત્રણ પક્ષમાં, ત્રણ માસમાં અથવા ત્રણ વર્ષમાં આ લોકમાંજ તેનું ફળ ભોગવે છે. ૩૪

पुत्रेषु वा नप्तृषु वा न चेदात्मनि पश्यति ।
फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥ ३५ ॥

ભારે ભોજન વધુ પ્રમાણમાં ખાવાનું વ્યાધિરૂપ ફળ ઉદરને ભોગવવું પડે છે, તેમ પાપકર્મનું ફળ આપણે ન જોયું તો તે પુત્રને વા પૌત્રને પણ ભોગવવુંજ પડે છે. ૩૫

धर्मादपेतं यत् कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
न तत् सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ॥ ३६ ॥

જે ધર્મરહિત કર્મથી કદાચ બહુ લાભ થતો હોય તોપણ તે હિતકારી કહેવાતું નથી, તેથી બુદ્ધિમાન તે કરે નહિ. ૩૬

सर्वमावृत्य कर्तव्यं तद्धर्ममनुवर्तता ।
आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः ॥ ३७ ॥

સર્વ કાર્ય તજીને ધર્માચરણ કરવું. આપત્કાળમાં પણ

જે ધર્મને વળગી રહે છે તેજ ધર્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૩૭

दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयम् ।
मृतेर्मृतिं च संयान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥ ३८ ॥

પાપ કરનારા દરિદ્ર લોકો પણ દુર્ભિક્ષથી પણ વધુ દુર્ભિક્ષ, ક્લેશથી પણ વધુ ક્લેશ, ભયથી પણ વધુ ભય અને મૃત્યુથી પણ વિશેષ મૃત્યુને પામે છે. ૩૮

उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात्सुखम् ।
श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥३९॥

શ્રદ્ધાળુ, જિતેંદ્રિય, ધનવાન અને શુભ કર્મ કરનારાઓ ઉત્સવના પણ ઉત્સવમાં, સ્વર્ગના પણ સ્વર્ગમાં અને સુખના પણ સુખમાં (સચ્ચિદાનંદમય પરમધામમાં) જાય છે.

एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।
धर्मवाणिज्यका ह्येते ये धर्ममुपभुंजते ॥ ४० ॥

ભલે એક પોતેજ ધર્મ આચરે, પણ ધર્મધ્વજી (પોતાનું ધર્મકાર્ય કહેનાર અથવા ધર્મનો દેખાવ કરનાર) થવું નહિ. જે કીર્તિ આદિ લૌકિક ફળ ભોગવવા માટે ધર્માચરણ કરે છે તેઓ તો ધર્મના વ્યાપારીજ છે. ૪૦

धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ।
न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ॥ ४१ ॥

જે ધર્મનો વ્યાપાર કરીને તેનું ફળ લેવા ઇચ્છે છે, તે ધર્મવાદીઓમાં હીન તથા અધમ હોઇને ધર્મનું પરમ

ને પામતો નથી. ૪૧

कामक्रोधौ वशं कृत्वा दंभं लोभमनार्जवम् ।
धर्म इत्येव सन्तुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ४२ ॥

કામ, ક્રોધ દંભ, લોભ તથા કપટને વશ કરવા એજ ધર્મ, એ પ્રમાણે જાણીને જેઓ સંતોષી રહે છે તેઓનેજ શિષ્ટ ઉત્તમ લોકોએ શિષ્ટ ઉત્તમ માનેલા છે. ૪૨

सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।
छेत्तारः संशयानां च क्लिश्यन्ते लोभमोहिताः ॥४३॥

મોટા મહંત અને પંડિત પણ મોટાં શાસ્ત્રોને ભણીને, બહુશ્રુત થઇને તથા સંશયો છેદનારા થઇને પણ લોભને આધીન રહેવાથી ક્લેશ વેઠ્યા કરે છે. ૪૩

लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रजायते ।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥४४॥

લોભથી ક્રોધ થાય છે; લોભથી કામ જન્મે છે; લોભથી મોહ તથા વિનાશ થાય છે, માટે લોભજ પાપનું કારણ છે. ૪૪

लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।
तृष्णार्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥४५॥

વળી લોભથી બુદ્ધિ ચલિત થાય છે, લોભથી તૃષ્ણા જન્મે છે; અને તૃષ્ણાથી પીડાયલો મનુષ્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખજ પામે છે. ૪૫

मत्तः प्रमत्तश्चोन्मत्तो श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ।

लुब्धो भीरुस्त्वरायुक्तः कामुकश्च न धर्मवित् ॥४६॥

મદિરા વગેરેથી મત્ત થયેલો, અસાવધ, ગાંડો, ભ્રાંતિવાળો, ક્રોધી, ભૂખ્યો, લોભી, બીકણ, ગભરાયલો તથા કામાતુર પુરુષ ધર્મને જાણી શકતો નથી. ૪૬

विपत्तिष्वव्यथो दक्षो नित्यमुत्थानवान्नरः ।
अप्रमत्तो विनीतात्मा नित्यं भद्राणि पश्यति ॥४७॥

જે પુરુષ વિપત્તિમાં પણ શાન્ત રહેનારો, ચતુર, સદા ઉદ્યોગી, પ્રમાદ વગરનો તથા વિનયવાળો છે તે સર્વદા કલ્યાણનેજ પામે છે. ૪૭

अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाग्भवेत् ।
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयम् ॥४८॥

મનુષ્યે સરળ ચિત્તવાળા થવું; સરળ વાણીવાળા અને સર્વ પાપકર્મોથી રહિત થવું. જેને શત્રુ નથી તેને ભય શું?

यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ।
न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ॥४९॥

જેમાં કલ્યાણ જણાય તેમાંજ ચિત્તને જોડવું, પાપ સામું પાપ ન કરવું અને સદા સાધુજ રહેવું. ૪૯

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥५०॥

સર્વ પ્રાણીઓપ્રત્યે મન, વાણી, કર્મથી અદ્રોહી અને દયા તથા દાનપરાયણ થવું, એ સત્પુરુષોનો સનાતન ધર્મ છે.

सत्यं मृदु प्रियं वाक्यं धीरो हितकरं वदेत् ।
आत्मोत्कर्षं तथा निंदां परेषां परिवर्जयेत् ॥५१॥

ધીર પુરુષે સત્ય, કોમળ તથા પ્રિય વચન બોલવું અને પોતાની મોટાઇ તથા પરનિંદાનો પરિત્યાગ કરવો.

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥५२॥

પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા, મિત્રતા, દાન અને મધુર વાણી, એ ચારના જેવું બીજું વશીકરણ ત્રણે લોકમાં નથી. ૫૨

न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि ।
न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत्क्वचित् ॥५३॥

વાણી, મન અને નેત્રની ચેષ્ટા દ્વારા પણ રૂબરૂ અથવા પાછળથી કોઇની નિંદા કરવી નહિ. ૫૩

न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥५४॥

કોઇની હિંસા ન કરતાં મિત્રતાથી વર્તવું. આ અસ્થિર જીવનને માટે કોઇ સાથે વેર કરવું નહિ. ૫૪

अतिवादांस्तितिक्षेत न विमन्येत कंचन ।
क्रुध्यमानः प्रियं कुर्यादाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥५५॥

પારકાં દુર્વચન સહેવાં, પણ કોઇનું અપમાન ન કરવું. ક્રોધ કરનારનું ભલું કરવું અને વૈરીનું પણ રૂડું બોલવું. ૫૫

अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।

अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ५६ ॥

દુરાચારી, મૂર્ખ, ઈર્ષ્યા કરનાર, અધર્મી, ખરાબ બોલનાર અને ક્રોધી મનુષ્યને અનર્થ વહેલો પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૬

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चाभिमानी न च हीनवृत्तो रुक्षां वाचमुषतीं वर्जयीत ॥

કોઇના નિંદક અને અપમાન કરનારા ન થવું, તેમજ મિત્રદ્રોહી અને નીચના સેવક ન થવું. અભિમાની ને દુરાચારી ન થવું, તોછડી ને પીડાકારી વાણી બોલવી છોડી દેવી.

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ ५८ ॥

સદાચારનું યત્નપૂર્વક સંરક્ષણ કરવું. ધન તો જાય અને આવે છે; માટે ધન જવાથી મનુષ્યને ક્ષીણ થયેલો ન સમજવો; પરંતુ સદાચારથી ભ્રષ્ટ થનારજ હણાયલો છે. ૫૮

त्रीण्येव तु सतामाहुः सन्तः पदमनुत्तमम् ।
न चैव द्रुह्याद्दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ५९ ॥

ત્રણજ લક્ષણોને લીધે સંતોની સંત પદવી ઘણી ઉત્તમ કહી છે. ૧–કોઇનો પણ દ્રોહ ન કરવો, ૨–દાન આપવું અને ૩–સદા સત્યજ બોલવું. ૫૯

सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्त्यतीव सन्तुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ॥ ६० ॥

સંત પુરુષો સર્વત્ર દયાવાન તથા કરુણાવાળા અને

અતિ સંતોષી રહીને ઉત્તમ ધર્મમાર્ગમાં વિચરે છે. ૬૦

दान्तः शमपरः शश्वत् परिक्लेशं न विंदति ।
न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥६१॥

નિરંતર મન તેમજ ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારને ક્લેશ થતો નથી. અને જેણે મનને વશ કર્યું છે તેને પરાઈ લક્ષ્મી જોઇને બળાપો થતો નથી. ૬૧

संविभक्ता च दाता च भोगवान् सुखवान्नरः ।
भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥६२॥

જે પુરુષ સંવિભાગકર્તા—એટલે કે ધન તથા સમયાદિના વિભાગો પાડી તેનો અમુક અમુક બાબતોમાં સદુપયોગ કરવાના નિયમવાળો, દાન કરનારો, ભોગવનારો, સુખીઓ તથા અહિંસક છે; તે પરમ આરોગ્યને—એટલે કે શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને પામે છે. ૬૨

मानं हित्वा प्रियो भूयात् क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वार्थवान् भूयात् लोभं हित्वा सुखी भवेत्॥६३

માન તજવાથી પ્રિય થાય છે; ક્રોધ તજવાથી શોક કરવો પડતો નથી; કામ તજવાથી ધનવાન થવાય છે અને લોભના ત્યાગથી મનુષ્ય સુખી થાય છે. ૬૩

एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शांतिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥६४॥

પરમ કલ્યાણને આપનાર એકમાત્ર ધર્મજ છે; પરમ

શાન્તિ આપનાર એકમાત્ર ક્ષમા છે; પૂર્ણતૃપ્તિ આપનાર માત્ર એક વિદ્યા છે અને સુખ આપનાર માત્ર અહિંસાજ છે.

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेशयेत् ।
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन् विपर्ययम् ॥६५॥

ધર્મમાર્ગે ચાલતાં પીડા થાય તોપણ અધર્મથી પાપીઓને જલદી દુઃખો થતાં જોઇ મનને અધર્મમાં જોડવું નહિ.

अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ६६ ॥

અધર્મથી તેનાં ફળ આવતાંસુધી ધનની વૃદ્ધિ થાય છે, નાના પ્રકારનાં સુખ જુએ છે અને શત્રુઓને જીતે છે; પરંતુ અંતે અધર્મનો પરિપાક થતાં સમૂળો નાશ થાય છે. ૬૬

अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।
हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ ६७ ॥

જે અધાર્મિક મનુષ્ય પાસે અનર્થ વડે મેળવેલું ધન હોય; તથા જે નિત્ય હિંસા કર્યા કરતો હોય; તેને આ લોક કે પરલોકમાં સુખ મળતું નથી. ૬૭

मृषावादं परिहरेत् कुर्यात् प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरंभान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ६८ ॥

જૂઠું બોલવાનું છોડી દેવું; વિના માગ્યે બીજાનું ભલું કરવું; અને કામ, ક્રોધ તેમજ દ્વેષને આધીન થઇ ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. ૬૮

सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा ।
शिष्यांश्च शिष्यधर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः ॥६९॥

સત્ય, ધર્મ, સદાચાર અને પવિત્રતામાંજ સદા રહેવું. શિષ્યોને શિષ્યોના ધર્મનો બોધ કરવો; અને વાણી, હાથ તથા ઉદરને સંયમમાં રાખવાં. ૬૯

प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥७०॥

ધાર્યું થવાથી બહુ રાજી થઇ ફુલાઇ જવું નહિ તથા અઠીક થવાથી તપી જવું નહિ. ધન ઘટી જવાથી મોહવશ થવું નહિ તથા ધર્મને તજી દેવો નહિ. ૭૦

सतां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ते ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्त्तन्ति सन्तः ॥७१॥

સજ્જનો સદા શાશ્વત ધર્મને પાળનારા હોય છે. સજ્જનો મુંઝાતા નથી તથા દુઃખી થતા નથી. સજ્જનોને થયેલો સજ્જનોનો સમાગમ અફળ જતો નથી. સજ્જનોથી સજ્જનો ભય પામતા નથી. ૭૧

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः ।
तस्मात् सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥७२॥

જેટલો વિશ્વાસ પોતાનો પણ થતો નથી તેટલો સજ્જ-

નોનો થાય છે, તેથીજ સર્વ કોઇ વિશેષ કરીને સજ્જનોમાં પ્રીતિ કરવા ઈચ્છે છે. ૭૨

सौहृदात् सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात् सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥७३॥

સર્વ ભૂતો પ્રત્યે નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી હોવાથી સત્પુરુષોને તેઓમાં વિશ્વાસ ઉપજે છે; તેથીજ સત્પુરુષોમાં માણસો વધારે વિશ્વાસ કરે છે. ૭૩

न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापिमानः ॥
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात् सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥७४॥

સત્પુરુષોની કૃપા કદી નિષ્ફળ જતી નથી; તેમજ તેઓ આગળ ધન અથવા માનની પણ હાનિ થતી નથી. કારણ કે એ ત્રણે વાનાં સત્પુરુષોમાં સદાકાળ અને નક્કીપણે રહે છે, અને તેથી સત્પુરુષો સર્વના રક્ષણકર્તા છે. ૭૪

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेत् श्रियं रक्षेच्च मत्सरात् ।
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानन्तु प्रमादतः ॥७५॥

સદાય ક્રોધથી દૂર રહીને તપની રક્ષા કરવી; ઈર્ષ્યાથી દૂર રહીને લક્ષ્મીની રક્ષા કરવી; માન–અપમાનથી દૂર રહી-ને વિદ્યાની રક્ષા કરવી અને પ્રમાદથી દૂર રહીને આત્માની રક્ષા કરવી. ૭૫

न पण्डितः क्रुध्यति नाभिपद्यते
न चापि संसीदति न प्रहृष्यति ।
न चातिकृच्छ्रव्यसनेषु शोचते
स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः ॥७६॥

સાચા પંડિતો ક્રોધ કરતા નથી; વિષયાસક્ત થતા નથી; દુઃખી થતા નથી; ફુલાઇ જતા નથી; અત્યંત કષ્ટકારી દુઃખો હોવા છતાં શોક કરતા નથી અને હિમાલય પેઠે અચળ રહે છે.

यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षये-
त्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं
निषेवते यः स धुरंधरो नरः ॥७७॥

ઘણો ધનલાભ થવા છતાં જે હર્ષ પામતો નથી અને દુઃખના સમયે મુંઝાતો નથી; તથા સુખ—દુઃખની મિશ્ર દશામાં પણ જે તેવીજ શાંતિ રાખે છે તે ધુરંધર પુરુષ છે.

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥७८॥

મરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ, તેમ જીવવાની ઇચ્છા કરવી નહિ; પણ ચાકર જેમ સ્વામીની આજ્ઞાની વાટ જોયા કરે, તેમ સ્વકર્માધીન કાળની વાટ જોતા રહેવું. ૭૮

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥७९

બુદ્ધિ વડે માનસિક દુઃખનો અને ઔષધ વડે શારીરિક દુઃખનો નાશ કરવો. એ પ્રકારે બુદ્ધિમાન પુરુષો દુઃખનો શોચ ન કરતાં પરમ ગતિને પામે છે. ૭૯

नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः ।
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥८०॥

વિદ્યાના સમાન ચક્ષુ નથી; સત્ય જેવું તપ નથી; વિષયાસક્તિ જેવું દુઃખ નથી અને ત્યાગ (દાન) જેવું સુખ નથી.

आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं सत्यं व्रतपरं व्रतम् ॥८१॥

શાન્તિ રાખવી એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે; ક્ષમા એ શ્રેષ્ઠ બળ છે; આત્મજ્ઞાન એ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે અને સત્ય એ શ્રેષ્ઠ વ્રત છે. ૮૧

सत्यमेव व्रतं यस्य दया दीनेषु सर्वदा ।
कामक्रोधौ वशे यस्य तेन लोकत्रयं जितम् ॥८२॥

જેને સત્ય એજ વ્રત છે; ગરીબો ઉપર સર્વદા દયા છે અને કામ-ક્રોધ વશ છે તેણે ત્રણે લોક જીત્યા છે. ૮૨

विरक्तः परदारेषु निःस्पृहः परवस्तुषु ।
दंभमात्सर्यहीनो यस्तेन लोकत्रयं जितम् ॥८३॥

જે પરસ્ત્રીથી વિરક્ત, પરવસ્તુઓની સ્પૃહાવિનાનો અને પાખંડ તથા દ્વેષવિનાનો છે; તેણે ત્રણે લોક જીત્યા છે. ૮૩

ज्ञानिना लोकयात्रार्थं सर्वत्र समदृष्टिना ।
क्रियन्ते येन कर्माणि तेन लोकत्रयं जितम् ॥८४॥

જે જ્ઞાનવાન અને સર્વત્ર સમદષ્ટિવાળો છે; તથા જે નિષ્કામભાવે લોકહિતનાં કામ કરે છે તેણે ત્રૈલોક્ય જીત્યું છે.

आक्रोशन्तं स्तुवन्तं च तुल्यं पश्यन्ति ये नराः ।
शान्तात्मानो जितात्मानस्ते नराः स्वर्गगामिनः॥८५॥

જેઓ નિંદા અને સ્તુતિ કરનારને સમદષ્ટિથી જુએ છે તેવા શાંતાત્મા અને મનોજિત જનો સ્વર્ગને પામે છે. ૮૫

जलाशयाश्च वृक्षाश्च विश्रामगृहमध्वनि ।
सेतुः प्रतिष्ठितो येन तेन लोकत्रयं जितम् ॥८६॥

માર્ગમાં જેણે જળાશયો, વૃક્ષો, વિશ્રામગૃહ–ધર્મશાળા તથા સેતુ–પૂલની સ્થાપના કરી તેણે ત્રણે લોકને જીત્યા છે.

त्यजेत् कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥८७॥

જરૂર પડે તો કુળના હિતને માટે માણસનો ત્યાગ કરવો; ગામના હિત માટે કુળનો ત્યાગ કરવો; દેશના હિતને માટે ગામનો ત્યાગ કરવો અને પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપ આત્મહિતને અર્થે સમગ્ર પૃથ્વીનો પણ ત્યાગ કરવો. ૮૭

न जानपादकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत् पराक्रमम् ॥८८॥

દેશના દુઃખને માટે એકમાત્ર શોક કરીને બેસી રહેવું નહિ; પરંતુ જો પરાક્રમ હોય તો શોચ તજીને દુઃખને દૂર કરવાનો ઉપાય કરવો. ૮૮

पूर्वे वयसि तत्कुर्यात् येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
यावज्जीवेन तत्कुर्यात् येनामुत्र सुखं वसेत् ॥८९॥

જુવાનીમાં એવાં કામો કરવાં કે જેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખી રહેવાય; અને જીવતાં સુધી એવાં કામો કરવાં, કે જેથી પરલોકમાં સુખી થવાય. ૮૯

ईर्ष्यु घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः ।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥९०॥

(૧) ઈર્ષ્યાવાળો, (૨) નિંદા કરનારો, (૩) અસંતોષી, (૪) ક્રોધી, (૫) સદા શંકાશીલ રહેનારો અને (૬) પારકાના આધારે નિર્વાહ કરનારો, એ છ પ્રકારના માણસોને સદા દુઃખી જાણવા. ૯૦

बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्वमुत्थानमेव च ।
व्यवसायश्च यस्य स्यात् तस्य वृत्तिभयं कुतः ॥९१॥

બુદ્ધિ, પ્રભાવ, તેજ, બળ, સત્વ, વૃદ્ધિ અને ઉદ્યોગ જેનામાં છે તેને જીવિકાનો ભય ક્યાંથી હોય ? ૯૧

अर्थसिद्धिं परामिच्छन् धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥९२॥

વિશેષ ધન મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રથમથી જ ધર્મ આચરવો; કેમકે સ્વર્ગલોકથી અમૃત જેમ દૂર રહેતું નથી, તેમ ધર્મથી ધન દૂર રહેતું નથી. ૯૨

अव्यापारः परार्थेषु नित्योद्योगः स्वकर्मसु ।

रक्षणं समुपात्तानामेतद्वैभवलक्षणम् ॥९३॥

પરાયા ધનને મેળવવા યત્ન ન કરવો; પોતાનાં કાર્યોમાં નિત્ય ઉદ્યોગ કરવો અને યોગ્ય રીતે મેળવેલા ધનનું રક્ષણ કરવું; એ ઉત્તમ વૈભવનાં લક્ષણ છે. ૯૩

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः।
तान्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥९४॥

સર્વ વચનો નિયમથી બોલવા યોગ્ય છે; અને તે વચનો વાણીથી ઉપજતાં હોવાથી તે વાણીને જે પુરુષ ચોરે છે–જૂઠું બોલે છે; તે સર્વ વસ્તુઓની ચોરી કરનારો છે. ૯૪

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते।
स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥९५॥

પોતાની સ્થિતિ એક પ્રકારની હોય તેને સત્પુરુષો પાસે જે બીજા પ્રકારની કહે, તે મનુષ્ય આ લોકમાં મોટો પાપી, ચોર અને પોતાનેજ છેતરનાર છે. ૯૫

शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि।
सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥९६॥

શત્રુના ગુણ પણ કહેવા યોગ્ય છે; અને ગુરુને–મોટા માણસને પણ તેના દોષ કહેવા યોગ્ય છે. પુત્ર અને શિષ્યને તો સર્વથા અને સર્વ યત્નથી હિતની વાત કહેવી. ૯૬

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदंभकः।
वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसंधकः ॥९७॥

જે મનુષ્ય ધર્મનો દેખાવ કરનાર, સદા લોભી, કપટી, લોકોને છેતરનારો, હિંસક અને સર્વને તુચ્છકારનારો હોય તેને બિલાડીના સ્વભાવવાળો સમજવો. ૯૭

परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं नृणाम् ।
धर्मे स्वीयमनुष्ठानं कस्यचित् सुमहात्मनः ॥९८॥

બીજાને ઉપદેશ કરવામાં પંડિતાઇ દાખવવી એ તો સર્વ મનુષ્યો માટે સહેલું છે; પરંતુ સ્વધર્મનું પાલન તો કોઇ સુયોગ્ય મહાત્માજ કરે છે. ૯૮

न तु कश्चिन्नयेत् प्राज्ञो गृहीत्वैव करे नरम् ।
उच्यमानस्तु धर्मेण स्वयं लोकः प्रवर्तते ॥९९॥

પરમ જ્ઞાની પણ કોઇ માણસનો હાથ પકડીને પરાણે ધર્મ કરાવી શકે નહિ; પરંતુ તેમણે કહેલા ધર્મના માર્ગમાં ધર્મપ્રેમી લોકો પોતાની મેળેજ પ્રવર્તે છે. ૯૯

प्रियवचनवादी प्रियो भवति विमृशितकार्यकरोऽप्यधिकं जयति ।
बहु मित्रकरः सुखं वसति यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ॥१००॥

પ્રિય વચન બોલનારો સર્વને પ્રિય લાગે છે; વિચારીને કામ કરનારો પણ વધારે જય પામે છે; ઘણા મિત્રોવાળો સુખમાં રહે છે અને જે ધર્મરત હોય તે સદ્‌ગતિને પામે છે.

अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥१०१॥

અહિંસા, સત્ય વચન, શાંતિ, સરળતા, અદ્રોહીપણું,

નિરભિમાન, લજ્જા, સહનશીલતા, ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને મનોનિગ્રહ એ ધર્મ છે. ૧૦૧

धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसाक्षिणः ॥१०२॥

જેઓ બુદ્ધિમાન, ધૈર્યવાન, પ્રાણીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિવાળા તથા ઇચ્છા અને દ્વેષરહિત હોય તેઓજ સાચા સંત હોઇને લોકના સાક્ષી છે. ૧૦૨

सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसन्तुष्टा धर्मोपस्थानमुत्तमम् ।
शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥१०३॥

સર્વ પ્રત્યે દયાવાળા, કોમળ મનવાળા અને પૂર્ણ સંતોષવાળા સંતજનો ધર્મના ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે; પરંતુ જેમના અંતરમાં ધર્મ સુનિશ્ચિત થયો હોય તેજ મહાત્મા સારા આચારવાળા હોય છે. ૧૦૩

प्रत्यक्षधर्मो भगवान् यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।
सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥१०४॥

જેના પ્રત્યક્ષ ધર્મથી અને કર્મથી પણ ધર્મના સાક્ષી ભગવાન પ્રસન્ન રહે છે; તેવા શુભ ધર્માચરણ કરનાર મનુષ્યનોજ જન્મ સફળ મનાય છે. ૧૦૪

अध्याय २ जो–संयम

रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टम् आत्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥१॥

પુરુષનું શરીર એ રથ છે; જીવ તેને ચલાવનારો છે અને સર્વ ઇંદ્રિયો ઘોડારૂપ છે. કેળવાયેલા ઉત્તમ ઘોડાઓ વડે ગમન કરનારા કુશળ સારથિની પેઠે ધીર પુરુષ પણ પ્રમાદ રહિત થઇને સુખથી ગમન કરે છે. ૧

षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥२॥

છમાંની જે જે ઇંદ્રિયો જ્યારેજ્યારે પોતપોતાના વિષયને પામે છે; ત્યારે ત્યારે પૂર્વના સંકલ્પ વડે ઉપજેલું મન પ્રકટ થાય છે. ૨

मनो यस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम् ।
तस्योत्सुक्यं प्रभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ३ ॥

મનુષ્યનું મન જે ઇંદ્રિયનો વિષય ભોગવવા ઇચ્છે છે; તે ઇંદ્રિયનો ઉત્સાહ થઇ આવી પ્રવૃત્તિ ઉપજાવે છે. ૩

ततः संकल्पबीजेन कामेन विषयेषुभिः ।
विद्धः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात् पतंगवत् ॥४॥

તે પછી જેમ દીવાના લોભથી પતંગિયું અગ્નિમાં પડે છે, તેમ સંકલ્પરૂપી બીજવડે કામદેવે વિષયરૂપી બાણોથી

વિંધેલો તે મનુષ્ય લોભરૂપી અગ્નિમાં પડે છે. ૪

ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च यथेच्छया ।
महामोहे सुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥५॥

પછી મનગમતા આહાર અને વિહારમાં આસક્ત થઇ ઘણા મોહપૂર્વક સુખભોગમાં મગ્ન થઇ રહેવાથી તે પુરુષ આત્માને જાણી-સમજી શકતો નથી. ૫

शिश्नोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
मोहरागबलाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥६॥

મોહ અને રાગના બળ તથા આક્રમણથી હારી ગયેલો અને ઇંદ્રિયોના વિષયોને વશ વર્તનારો અજ્ઞાની મનુષ્ય શિશ્ન અને ઉદરપરાયણ થઇને ઘણા ભોગ ભોગવે છે. ૬

ह्रियते वध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥७॥

જેમ ખરાબ ઘોડાઓ રસ્તો ભૂલેલા વિમૂઢ સારથિને ખોટે રસ્તે લઇ જાય છે; તેમ હણાયલો મનુષ્ય પણ વિષયો-માં ખેંચી જનારી ઇંદ્રિયો વડે ખેંચાય છે. ૭

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥८॥

ઇંદ્રિયોનો નિરોધ, રાગ-દ્વેષનો ક્ષય અને પ્રાણીઓ-ની હિંસા ન કરવી, એ ગુણો વડે મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે.

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥९॥

ઇંદ્રિયોના વિષયો ભોગવવાથી કદી પણ ઇચ્છાઓ શમતી નથી; પણ અગ્નિમાં ઘી નાખવાથી જેમ અગ્નિ વધે છે તેમ ઉલટી કામનાઓ વધતી ચાલે છે. ૯

इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ॥१०॥

જળપાત્રમાં એક પણ છિદ્ર હોય તો તેમાંનું પાણી જેમ ઝરી જાય છે; તેમ સર્વ ઇંદ્રિયોમાંની એક પણ વિષય તરફ જાય તો તે માણસની તત્ત્વજ્ઞ બુદ્ધિ જતી રહે છે. ૧૦

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥११॥

જેમ જળમાં રહેલા નાવને વાયુ જ્યાં ત્યાં ખેંચી જાય છે, તેમ વિષયોમાં વર્તનારી ઇંદ્રિયોને અનુસરનારૂં મન પણ મનુષ્યની બુદ્ધિને હરી જાય છે. ૧૧

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥१२॥

જેમ કાચબો પોતાનાં સર્વ અંગોને સમેટી લે છે, તેમ મનુષ્ય જ્યારે ઇંદ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લે છે, ત્યારેજ તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૧૨

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥१३॥

ક્રોધ થવાથી મોહ ઉપજે છે, મોહથી સ્મરણશક્તિમાં ભ્રમ થાય છે, સ્મૃતિભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનાશથી પુરુષ નાશ પામે છે. ૧૩

रागद्वेपविमुक्तैस्तु विपयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥१४॥

રાગદ્વેષથી રહિત થયેલો અને વશ કરેલા મનવાળો કૃતકૃત્ય પુરુષ ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં વિચરતો છતો પણ પ્રસન્નતાને પામે છે. ૧૪

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ।
विपाप्मा वृद्धतेजास्तु पुरुपो विद्यते महत् ॥१५॥

'દમ' એટલે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ તેજને વધારે છે. એટલુંજ નહિ પણ "દમ" પવિત્ર અને ઉત્તમ હોવાથી તેનું સેવન કરનાર તેજ વૃદ્ધ પુરુષ પાપરહિત થઇને મહત્પદને પામે છે.

अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं वै चाप्यनर्थतः ।
इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥१६॥

અર્થમાં અનર્થ અને અનર્થમાં અર્થને જોનારો અજિતેંદ્રિય મૂઢ પુરુષ અતિ દુઃખને પણ સુખ માને છે.૧૬

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥१७॥

જે મનુષ્ય ધર્મ તથા અર્થને ત્યજી દઈ ઇંદ્રિયોને વશ થઈ જાય છે તે જલદીથી શોભા, પ્રાણ, ધન અને સ્રીથી

શમી જવાથી શારીરિક દુઃખ પણ શમી જાય છે. ૪

असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ।
अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोष परमं सुखम् ॥५॥

મૂઢ પુરુષો અસંતોષી અને પંડિતો સંતોષી હોય છે. તૃષ્ણાનો અંત નથી; તેથી સંતોષજ પરમ સુખ છે. ૫

यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।
आगमे यदि चापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥६॥ ૬

વર્તમાન સમયમાં તેમજ ભવિષ્યમાં થનારાં સુખ તથા દુઃખ મનુષ્યોને ભોગવવાંજ પડે છે; માટે સુખનો નાશ અથવા દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે શોક કરવો નહિ. ૬

તે સેવવું. જ્યારે જે ધાન્ય પાકે તેનો ખેડુત ઉપયોગ કરે છે, તેમ કાળની ગતિને અનુસરીને સુખ કે દુઃખ જે પ્રાપ્ત થાય તેનું સેવન કરવું. ૯

सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य न तु चर्मावृतेव भूः ॥१०॥

જેણે પગરખાં પહેર્યાં છે તેને જેમ બધી પૃથ્વી ચામડાથી મઢેલી છે, તેમ જેનું મન સંતોષી છે તેને સર્વ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે. ૧૦

सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।
सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥११॥

સુખેચ્છાવાળાએ સંતોષપરાયણ રહીને નિયમિત થવું. સંતોષજ સુખનું અને અસંતોષ દુઃખનુંજ મૂળ છે. ૧૧

अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते ॥१२॥

પ્રાણીઓને દુઃખો અણધાર્યાં આવે છે, તેમ સુખો પણ અણધાર્યાં આવે છે. કેમકે દૈવજ તેમાં મુખ્ય કારણ છે. ૧૨

न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ।
शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ॥१३॥

સદા દુઃખ હોતું નથી, તેમ સદા સુખ પણ મળતું નથી. કેમકે શરીર સુખ અને દુઃખ એ બન્નેનું સ્થાન છે.૧૩

सन्तापाद्भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते बलम् ।

શમી જવાથી શારીરિક દુખ પણ શમી જાય છે. ૪

असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ।
अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोष परमं सुखम् ॥५॥

મૂઢ પુરુષો અસતોષી અને પડિતો સતોષી હોય છે. તૃષ્ણાનો અત નથી, તેથી સતોષજ પરમ સુખ છે ૫

यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।
आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥६॥ ૬

વર્તમાન સમયમાં તેમજ ભવિષ્યમાં થનારાં સુખ તથા દુખ મનુષ્યોને ભોગવાંજ પડે છે, માટે સુખનો નાશ અથવા દુખની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે શોક કરવો નહિ. ૬

सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ।
न ह्यनन्तं सुखं कश्चित् प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥७॥

મનુષ્ય વારા ફરતી સુખ અને દુખ ભોગવતોજ રહે છે કોઇ પણ સદાકાળ સુખ ભોગવી શકતો નથી. ૭

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
पर्यायेणोपसर्पेते नरं नेमिमरा इव ॥८॥

ફરતા ચક્રના આરાઓની પેઠે મનુષ્યને વારા ફરતી સુખ પછી દુખ અને દુખ પછી સુખ આવ્યાજ કરે છે. ૮

सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ।
कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकः ॥९॥

સુખ આવી પડતા તેને સેવવુ, અને દુખ આવી પડતાં

તે સેવવું. જ્યારે જે ધાન્ય પાકે તેનો ખેડુત ઉપયોગ કરે છે, તેમ કાળની ગતિને અનુસરીને સુખકે દુઃખ જે પ્રાપ્ત થાય તેનું સેવન કરવું. ૯

सर्वाः संपत्तयस्तस्य संतुष्टं यस्य मानसम् ।
उपानद्गूढपादस्य न तु चर्मावृतेव भूः ॥१०॥

જેણે પગરખાં પહેર્યાં છે તેને જેમ બધી પૃથ્વી ચામડાથી મઢેલી છે, તેમ જેનું મન સંતોષી છે તેને સર્વ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે. ૧૦

सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।
सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥११॥

સુખેચ્છાવાળાએ સંતોષપરાયણ રહીને નિયમિત થવું. સંતોષજ સુખનું અને અસંતોષ દુઃખનુંજ મૂળ છે. ૧૧

अचिन्तितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमत्रातिरिच्यते ॥१२॥

પ્રાણીઓને દુઃખો અણધાર્યાં આવે છે, તેમ સુખો પણ અણધાર્યાં આવે છે. કેમકે દૈવજ તેમાં મુખ્ય કારણ છે. ૧૨

न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ।
शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ॥ १३ ॥

સદા દુઃખ હોતું નથી, તેમ સદા સુખ પણ મળતું નથી. કેમકે શરીર સુખ અને દુઃખ એ બન્નેનું સ્થાન છે.૧૩

सन्तापाद्भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते बलम् ।

सन्तापाद्भ्रश्यते ज्ञानं सन्तापाद्व्याधिमृच्छति ॥१४॥

સંતાપ કરવાથી મનુષ્યનું રૂપ, બળ તથા જ્ઞાન જતું રહે છે અને વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪

सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तुमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ १५ ॥

સુખ હો વા દુઃખ, શુભ હો વા અશુભ; પરંતુ જે કાંઇ આવી પડે તે હારી ગયા વિના દઢચિત્તથી સેવવું. ૧૫

अध्याय ४ थो–साधुता अने महत्त्व

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ १ ॥

જેમ પોતાને પોતાનો પ્રાણ વહાલો છે, તેમ બીજાં પ્રાણીઓને પણ પોતપોતાનો જીવ વહાલો છે; એમ પોતાની પેઠે બીજાનું પણ સમજીને સાધુજનો પ્રાણીઓ પર દયા કરે છે.

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।
सन्निमित्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति ॥ २ ॥

સમજુ પુરુષે બીજા માટે પોતાના ધનનો અને જીવનનો પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ. કેમકે ધન અને જીવનનો જ્યારે ત્યારે નાશ થવો નક્કીજ છે; તો પછી રૂડાં કામ માટે તે પહેલાં તેનો ત્યાગ કરવો એજ સારૂં છે. ૨

शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।
शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः ॥ ३ ॥

શરીર અને ગુણો વચ્ચે ઘણું જ છેટું અને જુદાપણું છે. કેમકે શરીર ક્ષણમાં નાશ પામે એવું છે અને ગુણો કલ્પના અંત સુધી રહેવાના છે. ૩

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥४॥

આ મારો અને આ પારકો, એવી ગણના કરનારા સાંકડા ચિત્તવાળાઓ હોય છે. ઉદાર ચરિત્રવાળાને તો આખું જગત કુટુંબરૂપ છે. ૪

साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् ।
न हि तापयितुं शक्यं सागरांभस्तृणोल्कया ॥५॥

ઘાસના ઉંબાડિયાથી સમુદ્રનું પાણી તપાવી શકાતું નથી; તેની પેઠે સાધુ પુરુષને કોઈ કચવાવે તો પણ તેના મનમાં વિકાર થતો નથી. ૫

आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तत्क्षणभंगुराः ।
परित्यागाश्च निःसंगा भवन्ति हि महात्मनाम् ॥६॥

મરણપર્યંત સ્નેહ રાખવો; કોપનો તેજ ક્ષણે નાશ કરવો અને નિષ્કામપણે દાન કરવું; એ ગુણો મહાત્માઓ-માંજ ઉપજે છે. ૬

दानं प्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वं क्षमान्वितं शौर्यम् ।

वित्तं त्यागनियुक्तं दुर्लभमेतच्चतुष्टयं लोके ॥७॥

પ્રિય વચન સહિત દાન, ગર્વરહિત જ્ઞાન, ક્ષમાપૂર્વક શૂરવીરતા અને દાનયુક્ત ધન, એ ચારે બાબતો સંસારમાં દુર્લભ છે. ૭

जयेत् कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।
क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥८॥

દાનથી કંજુસને, સત્યથી જૂઠાબોલાને, ક્ષમાથી ઘાતકીને અને સાધુતા વડે અસાધુને જીતી લેવો. ૮

मनस्यन्यद् वचस्यन्यत् कार्यमन्यद् दुरात्मनः ।
मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥९॥

દુરાત્માના મનમાં એક વાત અને વાણીમાં બીજી વાત હોય છે અને કર્મમાં વળી ત્રીજુંજ હોય છે; પણ મહાત્માઓને તો મનમાં એક, વચનમાં એક અને કર્મમાં પણ એકજ હોય છે. ૯

करिष्य इति संश्रुत्य कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥१०॥

જે 'કરીશ' એમ કહીને પછી તે કામ ન કરે, તેવા મિથ્યા વચનથી દૂષિત મનુષ્યનાં કરેલાં શુભ કર્મ નાશ પામે છે.૧૦

न कस्यचित् कश्चिदिह स्वभावाद्भवत्युदारोऽभिमतः खलो वा ।
लोके गुरुत्वं विपरीततां वा स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ॥११

આ જગતમાં કોઈ પણ મનુષ્યને સ્વભાવથીજ ઉદારવા

બલ માનવા જેવો નથી; પણ મોટાપણું કે હલકાપણું તેણે કરેલાં કાર્યથીજ સ્પષ્ટ જણાય છે. ૧૧

आरोप्यते शिला शैले यत्नेन महता यथा ।
निपात्यते क्षणेनाधस्तथात्मा गुणदोषयोः ॥ १२ ॥

જેમ પર્વત ઉપર શિલા ચઢાવવી હોય તો ઘણીજ મહેનતે ચઢે છે, પરંતુ તેને નીચે પાડી નાખવી હોય તો વાર લાગતી નથી; તે પ્રમાણે મનુષ્યને ગુણવાન થવું અઘરૂં છે, પરંતુ નીચતા કરવામાં વાર લાગે તેમ નથી. ૧૨

यात्यऽधोधो व्रजत्युच्चैर्नरः स्वैरेव कर्मभिः ।
कूपस्य खनिता यद्वत् प्राकारस्येच कारकः ॥ १३ ॥

કૂવાને ખોદનારો નીચે ઉતરતો જાય છે અને ગઢ પર ચઢનારો ઉંચે ચઢતો જાય છે; તેમ મનુષ્ય પોતાનાં સારાં કે ખોટાં આચરણથીજ ઉચ્ચતા વા નીચતા પામે છે. ૧૩

त्यजेत्क्षुधार्तो महिलां सपुत्रां खादेत्क्षुधार्त्ता भुजगी स्वमण्डम्
बुभुक्षितः किं न करोति पापं क्षीणा जना निष्करुणा भवन्ति ॥

ભૂખ્યો માણસ પુત્રસહિત સ્ત્રીને તજી દે છે. ભૂખી થયેલી સર્પિણી પોતાનાંજ ઇંડાં સ્વાદથી ખાઇ જાય છે. ભૂખ્યો માણસ કયું પાપ ન કરે ? કારણ કે ભૂખથી ક્ષીણ થયેલો મનુષ્ય કરુણારહિત થાય છે. ૧૪

सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुद्ध्यते ।
सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥१५॥

અપમાન ખમનારો માણસ સુખથી સુએ છે, સુખથી જાગે છે અને લોકમાં સુખથી ફરે છે, ત્યારે અપમાન આપનારો મનુષ્ય સર્વ વાતે દુઃખી થઇ વિનાશ પામે છે. ૧૫

नारुन्तुदः स्यादार्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।
ययास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥१६॥

પોતે દુ ખી થવા છતાં પણ કોઇના હૃદયને દુઃખી કરવું નહિ. પરદ્રોહ કરવાની બુદ્ધિ રાખવી નહિ. જે વાણીથી બીજાનું મન દુ ખાય એવી દુષ્ટ વાણી બોલવી નહિ. ૧૬

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
न चेमं देहमाश्रित्यवैरंकुर्वीत केनचित् ॥ १७॥

પારકાં દુર્વચન સહન કરવાં, કોઇનું અપમાન કરવું નહિ; આ દેહ ધારણ કરીને કોઇ સાથે વેર કરવું નહિ. ૧૭

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ।
न सावाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ १८॥

હાથ, પગ, નેત્ર અને વાણીની ચપળતા ન કરવી, કુટિલતા ન રાખવી અને પરદ્રોહ કરવાની બુદ્ધિ ન કરવી. ૧૮

अतिप्रवादं न प्रवदेन्न वादयेद्योऽनाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
हन्तुं च यो नेच्छति पापकं वै तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय॥१९

જે કોઇની નિંદા કરે નહિ ને કરાવે પણ નહિ; કોઇએ માર્યા છતાં તેને મારે નહિ ને મરાવે પણ નહિ, અને પાપીને પણ મારવા ઇચ્છે નહિ; એવા પુરુષોના આગમનની દેવ-

તાઓ પણ ઇચ્છા કરે છે. ૧૯

क्रुद्ध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥२०॥

ક્રોધ કરનારની સામે ક્રોધ કરવો નહિ, ગાળ આપનારને પણ 'ભલું થાઓ,' એમ કહેવું. ચક્ષુ, કર્ણ, નાસિકા, જિહ્વા, ત્વચા, મન અને બુદ્ધિ એ સપ્ત દ્વારોથી નીકળતી વાણી વડે જૂઠું બોલવું નહિ. ૨૦

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥२१॥

સત્ય બોલવું, પણ પ્રિય લાગે તેવું બોલવું; પ્રિય ન લાગે એવું સત્ય બોલવું નહિ; તેમ પ્રિય લાગે એવું અસત્ય પણ બોલવું નહિ; એવો સનાતન ધર્મ છે. ૨૧

कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥२२॥

કામ વા ક્રોધને વશ થઇ જે મનુષ્ય પોતાના વા પરાયા મનુષ્યો સાથે મિથ્યા કપટ કરે છે તેને કોઇ સહાય થતું નથી.

अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
अपि संक्षीणकोषोऽपि लभते परिवारणम् ॥२३॥

વિશેષ સંવાદ ન કરનારો, ચતુર, કરેલા ઉપકારને જાણનારો, બુદ્ધિવાન અને સરળ મનુષ્ય નિર્ધન થાય તોપણ તેને પોષણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩

अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ॥२४॥

કોઇ પ્રાણીથી જે ભય પામતો નથી અને જેનાથી કોઇને ભય થતો નથી; તે ઉત્તમ પુરુષ યથાર્થ જ્ઞાની છે. ૨૪

न शरन्मेघवत् कार्यं वृथैव घनगर्जितम् ।
परस्यार्थमनर्थं वा प्रकाशयति नो महान् ॥२५॥

શરદ્ઋતુના મેઘની પેઠે વૃથા મોટી ગર્જના કરવી નહિ. મહાપુરુષ પારકો અર્થ કિંવા અનર્થ પ્રકટ કરતો નથી.૨૫

एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ।
यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद्बहुगुणं ततः ॥२६॥

જેના પર કરેલો ઉપકાર વૃથા જતો નથી અને પૂર્વે કરેલા ઉપકારથી જે વિશેષ ઉપકાર કરે છે, તે ખરો પુરુષ છે.

द्रोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
येषां चान्नानि भुंजीत यत्र च स्यात् प्रतिश्रयः ॥२७॥

મિત્ર, વિશ્વાસુ, જેનું અન્ન ખાતા હોઇએ અને જેનો આશ્રય હોય, એટલા મનુષ્યોનો કદી દ્રોહ કરવો નહિ. ૨૭

कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥२८॥

કૃતધ્ન–ગુણને બદલે અવગુણ કરનાર મનુષ્યને યશ, સ્થાન અને સુખ ક્યાંથી હોય? કૃતધ્ન મનુષ્ય વિશ્વાસને પાત્ર નથી તથા કૃતધ્નપણાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી.

आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥२९॥

આવું આચરણ આર્ય જનોએ સેવેલું છે, એમ જાણી-ને નિરંતર પરોપકાર કરનારા સંત પુરુષો તેના બદલાની ઇચ્છા રાખતા નથી. ૨૯

भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् ।
त्रीनेतान्छरणं प्राप्तान् विषमेऽपि न संत्यजेत् ॥३०॥

ભક્ત, સેવા કરનારો અને 'હું તમારો છું' એવું કહે-નારો, એ ત્રણ પ્રકારના શરણાગત મનુષ્યોને સંકટકાળે પણ તજવા નહિ. ૩૦

गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।
असतां च गतिः सन्तो न चासन्तः सतां गतिः ॥३१॥

જ્ઞાનીઓની ગતિ સત્પુરુષો છે, અને સત્પુરુષોની ગતિ પણ સત્પુરુષોજ છે. દુષ્ટોની ગતિ પણ સત્પુરુષો છે; પરંતુ સત્પુરુષોની ગતિ દુષ્ટ માણસો થઇ શકતા નથી. ૩૧

शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बंधुभिः ॥३२॥

'સદાચાર' એ પુરુષનો મુખ્ય ગુણ છે. જેનો એ ગુણ નાશ પામે તેનું જીવન, ધન અને બંધુ બધું વ્યર્થ છે.૩૨

अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।
शीलमेतदसाधूनामभ्रपारिप्लवं यथा ॥३३॥

જેમ વાદળાંઓ આકાશમાં ઘડીકમાં દેખાય અને ઘડીકમાં ન દેખાય, તેમ અસાધુ પુરુષો પણ ઘડીકમાં કોપ કરે અને ઘડીકમાં શાન્ત થાય એવા સ્વભાવવાળા હોય છે.

आगतस्य गृहं त्यागस्तथैव शरणार्थिनः ।
याचमानस्य च वधो नृशंसो गर्हितो बुधैः ॥३४॥

ઘેર આવેલાનો અને શરણ થયેલા માણસનો ત્યાગ કરનાર તથા યાચના કરનાર મનુષ્યનો વધ કરનાર, એવા ક્રૂર પુરુષને સારા પુરુષોએ નિંદેલો છે. ૩૪

न चैवोक्ता नचानुक्ता हीनतः परुषा गिरः ।
प्रतिजल्पन्ति वै धीराः सदा तूत्तमपूरुषाः ॥३५॥

નીચ માણસોએ સ્પષ્ટ રીતે અથવા બીજી રીતે કહેલાં હલકાં વચનોનો ધીર અને ઉત્તમ પુરુષો કદી સામો ઉત્તર આપતા નથી. ૩૫

स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः ॥३६॥

બીજાઓનાં સર્વ પ્રકારનાં કામોને નિરંતર જાણતા છતાં પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચયવાળા સત્પુરુષો તેમનાં સારાં કર્મોનુંજ સ્મરણ કરે છે અને તેમનાં ખરાબ કામોને સંભારતા નથી. ૩૬

यस्तु शत्रोर्वशस्थस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम् ।
हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तं चैव पुरुषं विदुः ॥३७॥

આધીન થયેલા શત્રુનો અને હાથમાં આવેલા વીર પુરુષનો નાશ કરવાને શક્તિવાન છતાં પણ જે તેઓ પર દયા કરે છે, તેજ ખરો વીર પુરુષ કહેવાય છે. ૩૭

श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि।
अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥३८॥

નીચ માણસ પાસે પણ શ્રદ્ધાયુક્ત થઇને શુભ વિદ્યા ગ્રહણ કરવી. ચાંડાળ પાસેથી પણ ઉત્તમ ધર્મ ગ્રહણ કરવો. હલકા કુળમાંથી પણ ઉત્તમ સ્ત્રીને ગ્રહણ કરવી. ૩૮

कर्मणान्तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतम् ॥३९॥

સારાં કામ કરવાં એ સુખદાયી છે અને તેમ ન કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે, એમ માનેલું છે. ૩૯

स्वीयं यशः पौरुषं च गुप्तये कथितं च यत् ।
कृतं यदुपकाराय धर्मज्ञो न प्रकाशयेत् ॥४०॥

પોતાનો યશ, પરાક્રમ, ગુપ્ત રાખવા માટે કહેલી વાત અને ઉપકાર માટે કરેલું કામ, એટલાં વાનાં ધર્મને જાણનારા મનુષ્યે બીજા આગળ જણાવવાં નહિ. ૪૦

आत्मनः पौरुषं चैव बलं नैव समं परैः ।
सर्वथानार्यकर्मैतत् प्रशंसा स्वयमात्मनः ॥४१॥

પોતાના જેવું પરાક્રમ અને બળ બીજા કોઇનામાં નથી, એવી આપવડાઇ કરવી એ બહુ હલકા માણસનું કામ છે.

हीनांगानतिरिक्तांगान् विद्याहीनान् विगर्हितान् ।
रूपद्रविणहीनांश्च सत्वहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥४२॥

ઓછાં અંગવાળાં, વધારે અંગવાળાં, વિદ્યાહીન, નિંદિત, રૂપરહિત, ધનરહિત અને બળરહિત મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરવો નહિ. ૪૨

अरुन्तुदं परुषं रुक्षवाचं वाक्कंटकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमंजनानां मुखे निवद्धां निर्ऋतिं वै वहन्तम् ४३

જે મનુષ્ય મર્મને પીડા કરનારી, કઠોર અને લૂખી વાણીવાળો તથા કાંટા જેવાં વચનોથી મનુષ્યોને દુઃખ આપનારો હોય તેને અમંગળ અને મોઢામાં મૃત્યુ ધારણ કરનારો જાણવો. ૪૩

मर्माण्यस्थीनि हृदयं तथाऽसून् रुक्षा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम्
तस्माद्वाचमुपतीमुग्ररूपां धर्मारामो नित्यशो वर्जयीत ॥४४॥

રૂક્ષ વચન મનુષ્યોનાં મર્મ, અસ્થિ, હૃદય અને પ્રાણને દહન કરે છે, માટે ધર્મનિષ્ઠ પુરુષે તીવ્ર અને લૂખી વાણીનો નિરંતર ત્યાગ કરવો. ૪૪

रोहते सायकोविद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तया विद्धं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥४५॥

બાણનો ઘા રૂઝાઇ જાય છે અને કુહાડાથી વન કપાયું હોય તો પાછું પાંગરે છે; પરંતુ કઠોર વચન બોલવાથી વિંધાયલા હૃદયનો ઘા કદી રૂઝાતો નથી. ૪૫

विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
मदा एतेऽवलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥४६॥

વિદ્યામદ, ધનમદ અને ત્રીજો કુટુંબમદ, એ ત્રણે પ્રકારના મદો દુષ્ટ મનુષ્યોનેજ ગર્વ ઉપજાવનારા છે; પરંતુ સાધુજનોને તો તે શાન્તિ આપનાર થાય છે. ૪૬

अथ भद्राणि भूतानि हीनशक्तिरहं परम् ।
मृदुं तथापि कुर्वीत हानिर्द्वेषफलं यतः ॥४७॥

બીજા શક્તિવાન છે અને હું એકલો શક્તિવિનાનો છું એમ જાણીને કોઇનો દ્વેષ કરવો નહિ; પરંતુ કોમળતા રાખવી. કારણકે દ્વેષનું ફળ હાનિ છે. ૪૭

य ईर्षुः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।
सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥४८॥

બીજાનાં ધન, રૂપ, પરાક્રમ, કુળ, સુખ, સૌભાગ્ય અને સત્કારની જે મનુષ્ય ઈર્ષ્યા કરે છે તેના દુઃખનો પાર નથી.

ये परेषां श्रियं दृष्ट्वा न तपन्ति विमत्सराः ।
प्रहृष्टाश्चाभिनन्दन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥४९॥

જે ઈર્ષ્યારહિત પુરુષો પારકાની લક્ષ્મી જોઇને દુઃખી થતા નથી પરંતુ આનંદ પામીને તેનાં વખાણ કરે છે; તેઓ સ્વર્ગમાં જનારા છે. ૪૯

हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्षणम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषा भयप्रदाः ॥५०॥

પારકું દ્રવ્ય ખુંચવી લેવું; પરસ્રીનો સંગ કરવો અને મિત્રોનો પરિત્યાગ કરવો; એ ત્રણ દોષો ભય આપનારા છે.

मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।
अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥५१॥

કપટયુક્ત કામો કદાચ વિના ઉપાયે-વિનાયત્ને સિદ્ધ થતાં હોય તોપણ તે કરવામાં મન રાખવું નહિ. ૫૧

अरण्ये विजने न्यस्तं परस्वं दृश्यते यदा ।
मनसाऽपि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥५२॥

પરાયું ધન અરણ્યમાં અથવા કોઇ ન હોય એવે ઠેકાણે મૂકેલુ જોવામાં આવે; છતાં મન વડે તે લેવાને જેઓ ઈચ્છા પણ નથી કરતા તે પુરુષો સ્વર્ગમાં જનારા છે. ૫૨

ग्रामे गृहे वा यद्द्रव्यं पारक्यं विजने स्थितम् ।
नाभिनन्दन्ति वै नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥५३॥

ગામમાં, ઘરમાં અથવા નિર્જન સ્થળમાં પણ પરાયું ધન પડ્યું હોય છતાં તેને લેવાને જેઓ રાજી થતા નથી તેઓ સ્વર્ગમાં જનારા છે. ૫૩

तथैव परदारान् ये कामवृत्तान् रहोगतान् ।
मनसापि न हिंसन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥५४॥

તેજ પ્રમાણે જેઓ એકાંતમાં પણ કામનાવાળી પર-સ્રીને જોઇને તેના પ્રતિ મન વડે ઇચ્છા પણ કરતા નથી તેઓ સ્વર્ગમાં જનારા છે. ૫૪

शत्रुं मित्रं च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।
भजन्ति मैत्राः संगम्ये ते नराः स्वर्गगामिनः ॥५५॥

જેઓ શત્રુ તેમજ મિત્રને મન વડે હમેશાં સમભાવથી જુએ છે અને તેઓના મેળાપ વખતે મિત્રભાવથી વર્તે છે, તે પુરુષો સ્વર્ગને પામનારા છે. ૫૫

श्रद्धावन्तो दयावन्तश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ।
धर्माधर्मविदो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ॥५६॥

શ્રદ્ધાવાળા, દયાવાળા, પવિત્ર, પવિત્ર મનુષ્યો ઉપર પ્રીતિ રાખનારા અને ધર્મ તથા અધર્મને જાણનારા પુરુષો સ્વર્ગમાં જનારા છે. ૫૬

यश्चैनमुत्पादयते यश्चैनं त्रायते भयात् ।
यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्मृताः ॥५७॥

જે જન્મ આપે છે, જે ભયથી રક્ષણ કરે છે, અને જે જીવિકા આપે છે, એ ત્રણે જણ પિતા ગણાય છે. ૫૭

मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ठवत् ।
आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति ॥५८॥

જે મનુષ્ય પરસ્ત્રીને માતાસમાન, પરદ્રવ્યને ઢેફા સમાન અને સૌ પ્રાણીને પોતા સમાન જુએ છે તેજ ખરૂં જુએ છે.

न कुलं वृत्तिहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥५९॥

જે પુરુષ ખરાબ આચરણવાળો છે તેને સારા કુળનો

ન જાણવો; અને નીચ કુળમાં જન્મ્યા છતાં પણ સારા આચરણવાળો હોય તો તે પુરુષને શ્રેષ્ઠ જાણવો. ૫૯

अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मंत्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥६०॥

ન કરવા જેવું કામ કરવાથી તથા કરવા યોગ્ય કાર્યો ત્યજવાથી અને સમય આવ્યા વિના ગુપ્ત ભેદો ખુલ્લા કરવાથી બીતા રહેવું; તથા જેથી મદ ઉપજે તે પદાર્થ ન પીવો. ૬૦

मद्यपानं कलहं पूगवैरं भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुंसोर्विवादं वर्ज्यान्याहुर्यश्च पंथाः प्रदुष्टः॥

મદ્યપાન, કલહ, ઘણાઓની સાથે શત્રુતા, સ્ત્રીપુરુષની વચ્ચે જુદાઈ, જ્ઞાતિમાં કજીયો, રાજવિરુદ્ધ કાર્ય, સ્ત્રીપુરુષમાં વિવાદ અને દુષ્ટ માર્ગ એટલાં વાનાં ત્યાજ્ય કહ્યાં છે. ૬૧

अतीवगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दमुपेक्षते ॥६२॥

ઉત્તમ ગુણવાળો અને વિનયવાળો પુરુષ પ્રાણીઓનાં જરા સરખાં દુઃખની પણ અવગણના કરે નહિ. ૬૨

सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः ।
प्राप्येह लोके समानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति ॥६३॥

જે પુરુષ સારા આચરણવાળો, સારા શીલવાળો, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, આત્માને જાણનારો અને બુદ્ધિમાન છે, તે આ લોકમાં સારૂં માન મેળવીને અંતે સદ્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

अध्याय ५ मो–दान अने अहिंसा

यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवतु ।
काकोऽपि किं न कुरुते चंच्वा स्वोदरपूरणम् ॥१॥

જે માણસના જીવવાથી ઘણા માણસોનું જીવન ચાલે છે તે માણસ જીવતો રહો; નહિ તો કાગડો પણ ચાંચ વડે પોતાનું પેટ શું નથી ભરતો ? ૧

यस्य चात्मार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
रक्षेत मृतकोऽरण्ये यथा गास्तादृगेव सः ॥२॥

જે ધન માત્ર પોતાનાજ ઉપયોગમાં આવે છે તે પુરુષ ધનનો ખરો ઉપયોગ જાણતો નથી; તેથી તેને જંગલમાં નોકર જેમ ગાયોનું રક્ષણ કરે છે તેના જેવો રક્ષકજ જાણવો.

दरिद्रान् भर कौंतेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥३॥

દરિદ્ર લોકોનું પ્રતિપાલન કરો; ધનવાનને ધન આપતા નહિ. રોગીનેજ ઔષધ ગુણકારી છે, નીરોગીને ઔષધનું શું પ્રયોજન ? ૩

यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनानुसूयया ।
उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥४॥

યાચના કરનાર પર દ્વેષ ન કરતાં યત્કિંચિત્ પણ આપવું

યોગ્ય છે. એમ કરતા રહેવાથી કાઇક દાન લેનાર એવું પાત્ર પણ મળી આવશે, કે જે સર્વ પ્રકારે તારી દેશે.૪

अभिगम्य च यत्तुष्टया दत्तमाहुरभिष्टुतम् ।
याचितेन तु यद्दत्तं तदाहुर्मध्यमं बुधाः ॥५॥

વિના માગ્યે સામા જઇને પ્રસન્નતાપૂર્વક જે દાન આપવું તેને બુદ્ધિમાનો શ્રેષ્ઠ દાન કહે છે; અને યાચના કરવાથી જે દાન આપવું તેને મધ્યમ પ્રકારનું દાન કહે છે. ૫

अवज्ञया दीयते यत्तथैवाऽश्रद्धयाऽपि वा ।
तदाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ॥६॥

જે દાન અપમાન કરીને તથા શ્રદ્ધા વિના અપાય છે તેને સત્યવાદી મુનિઓ અધમ પ્રકારનું દાન કહે છે ૬

अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिल्लीलयाऽपि वा ।
अवज्ञया च यद्दत्तं दातुस्तद्दोषमावहेत् ॥७॥

અપમાનપૂર્વક તેમજ ઠઠ્ઠા-મશ્કરીપૂર્વક કોઇને દાન દેવું નહિ; કારણકે અપમાનપૂર્વક દાન દેવાથી તે આપનારને દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

अन्यायात् समुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
क्रियते न स कर्त्तारं त्रायते महतो भयात् ॥८॥

જે દાનધર્મ અન્યાયથી મેળવેલા ધન વડે કરાય છે તે ધર્મ તેના કરનારને મોટા ભયથી બચાવતો નથી. ૮

तडागं सुकृतं देशे क्षेत्रमेकं महाश्रयम् ।

चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलक्षयेत् ।
तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमाम् ॥९॥

સારે ઠેકાણે કરાવેલુ જળાશય એક પવિત્ર ક્ષેત્રરૂપ છે. કારણકે તે જળાશય ચારે પ્રકારનાં પ્રાણીઓના મોટા આશ્રયરૂપ થાય છે. સર્વ જળાશયો તેના સ્થાપન કરનારને ઉત્તમ સંપત્તિ આપે છે. ૯

स्थावराणां च भूतानां जातयः षट् प्रकीर्तिताः ।
वृक्षगुल्मलतावल्लयस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥१०॥
एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्विमे ।
कीर्तिं च मानुषे लोके प्रेत्य चैव फलं शुभम् ॥११॥

વૃક્ષ, ગુચ્છા, વેલા, વેલ, વાંસ અને ઘાસ, એ પ્રકારે સ્થાવર ભૂતોની છ જાતિ કહેલી છે. એટલી જાતિનાં વૃક્ષો રોપવાથી આ લોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં પણ શુભ ફળ મળે છે.

तस्मात्तडागे तद्वृक्षा रोप्याः श्रेयोऽर्थिना सदा ।
पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ॥१२॥

તેટલા માટે કલ્યાણ ઈચ્છનારા પુરુષે સર્વદા જળાશયો પાસે એ વૃક્ષો વાવવાં અને પુત્રની પેઠે તેઓનુ રક્ષણ કરવું. કેમકે ધર્મ પ્રમાણે તેઓ વાવનારના પુત્રરૂપ છે. ૧૨

अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहः ।
यथाभिलषितं दद्यात्तृषितायाभियाचते ॥
दत्तं मन्येत यद्दत्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते ॥१३॥

સર્વ પ્રાણીઓને અભય આપવું; દુઃખમાં સહાય આ-પવી; તૃષાતુરને અને યાચના કરનારને જોઇએ તે પ્રમાણે આપવું અને જેટલું આપવાથી "મેં ઠીક આપ્યું" એમ લાગે તેવું દાન શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૧૩

पानीयं प्रथमं दानं दानानां मनुरब्रवीत् ।
तस्मात् कूपांश्च वापीश्च तडागानि च खानयेत् ॥१४॥

સર્વ પ્રકારનાં દાનોમાં જળદાનને મનુ ભગવાને શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે; તે માટે કૂવા, વાવો અને તળાવો ખોદાવવાં. ૧૪

अन्नं वै प्रथमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ।
अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥१५॥

સર્વ પદાર્થોમાં પાણી પછી "અન્ન" શ્રેષ્ઠ પદાર્થ છે અને એનેજ શ્રેષ્ઠ સંપત્તિ માનેલી છે; કારણ કે અન્નથી આયુષ, તેજ, પરાક્રમ અને બળ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૫

सद्यो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
न स दुर्गानवाप्नोतीत्येवमाहपराशरः ॥१६॥

જે પુરુષ સદા એકાગ્ર મનથી અને શીઘ્ર અન્નદાન આપે છે તે કદી પણ દુઃખ પામતો નથી; એમ પરાશર મુનિ કહે છે.

सर्वहिंसानिवृत्ता ये नराः सर्वं सहाश्च ये ।
सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥१७॥

જેઓ સર્વ પ્રકારની હિંસાથી નિવૃત્ત થાય છે; જેઓ સર્વ કંઇ સહન કરે છે અને જેઓ સર્વને આશ્રય આપે છે;

તે પુરુષોને સ્વર્ગગામી જાણવા. ૧૭

रूपमव्यंगतामायुर्बुद्धिं सत्वं बलं स्मृतिम् ।
प्राप्तुकामैर्नरैर्हिंसा वर्जितव्या महात्मभिः ॥१८॥

રૂપ, સારા અવયવો, આયુષ, બુદ્ધિ, ધીરજ, બળ અને સ્મરણશક્તિ, એટલાં વાનાં ઇચ્છનાર મહાન પુરુષોએ પણ હિંસાને ત્યજવી યોગ્ય છે. ૧૮

मर्त्तव्यमिति यद्दुःखं पुरुषस्योपजायते ।
शक्यते नानुमानेन परोऽपि परिवर्णितुम् ॥१९

મરણસમયે પુરુષને જે દુઃખ થાય છે તે અનુમાનથી વર્ણવવાને બીજો કોઇ પણ સમર્થ થતો નથી. ૧૯

न भक्षयति यो मांसं न च हन्यान्न घातयेत् ।
तन्मित्रं सर्वभूतानां मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥२०॥

સ્વાયંભુવ મનુએ કહ્યું છે કે, જે મનુષ્ય માંસ ભક્ષણ કરતો નથી તથા કોઇને હણતો નથી અને હણાવતો નથી તે સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર છે. ૨૦

प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि वै तथा ।
आत्मौपम्येन मन्तव्यं बुद्धिमद्भिः कृतात्मभिः ॥२१॥

જેવા પોતાના પ્રાણ અતિપ્રિય છે, તેમ બીજાંઓને પણ તેમના પ્રાણ બહુ પ્રિય હોય છે, એમ પોતાના દષ્ટાંતથી બીજાઓ વિષે પણ બુદ્ધિવાને અને જ્ઞાનીએ માનવું યોગ્ય છે.

शरण्यः सर्वभूतानां विश्वास्यः सर्वजन्तुषु ।

अनुद्वेगकरो लोके न चाप्युद्विजते सदा ॥२२॥

સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરનાર માણસ સર્વ જીવોનો વિશ્વાસપાત્ર થાય છે. જે સર્વદા કોઇનો ઉદ્વેગ કરતો નથી તે પોતે પણ ઉદ્વેગ પામતો નથી. ૨૨

धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ।
घातको वधबंधाभ्यामित्येष त्रिविधो वधः ॥२३॥

ખરીદ કરનારો ધન વડે જીવને હણે છે; ખાનારો ખાવાની ઇચ્છાવડે હણે છે, અને ઘાત કરનારો વધ તથા બંધન કરવા વડે હણે છે. એમ ત્રણ પ્રકારની હિંસા છે. ૨૩

अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः ।
योऽनुमोदति हन्तव्यं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥२४॥

જે મનુષ્ય કોઇ દોષને લીધે પોતે માંસ ભક્ષણ ન કરતો હોય પણ મારવાને સંમતિ આપે તો તેને પણ દોષ લાગે છે.

अधृष्यः सर्वभूतानामायुष्मान्नीरुजः सुखी ।
भवत्यभक्षयन्मांसं दयावान् प्राणिनामिह ॥२५॥

જે સર્વ પ્રાણીઓ પર દયાવાળો છે અને જે માંસ ભક્ષણ કરતો નથી તે મનુષ્ય લાંબા આયુષ્યવાળો, નીરોગી, સર્વ પ્રાણીઓથી ડરે નહિ તેવો અને સુખી થાય છે. ૨૫

अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परो दमः ।
अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥२६॥

અહિંસા પરમ ધર્મ છે; અહિંસા પરમ દમ છે; અહિં-

સા પરમ દાન છે અને અહિંસા પરમ તપ છે.૨૬

अहिंस्रस्य तपोऽक्षय्यमहिंस्रो यजते सदा।
अहिंस्रः सर्वभूतानां यथा माता तथा पिता ॥२७॥

હિંસા ન કરનારને અક્ષય તપનું ફળ થાય છે. હિંસા ન કરનારો સદા યજ્ઞ કરે છે. હિંસા ન કરનારો મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓને માતા અને પિતા જેવો લાગે છે. ૨૭

अध्याय ६ ठो–गृहस्थना अने अतिथिना धर्मो

यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्।
गृहस्थैनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥१॥

બીજા ત્રણે આશ્રમવાળાઓને પ્રતિદિન જ્ઞાન દ્વારા અને અન્ન દ્વારા ગૃહસ્થજ ઉપકાર કરે છે; તેટલા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ બીજા આશ્રમોથી શ્રેષ્ઠ છે. ૧

गृहस्थः पालयेद्दारान् विद्यामभ्यासयेत्सुतान्।
गोपयेत्स्वजनान्बंधूनेष धर्मः सनातनः ॥२॥

ગૃહસ્થે પોતાની સ્ત્રીનું પાલન કરવું; પુત્રોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્વજન–બંધુવર્ગની રક્ષા કરવી; એજ સનાતન ધર્મ છે. ૨

मातरं पितरं चैव साक्षात् प्रत्यक्षदेवताम्।

मत्वा गृही निषेवेत सदा सर्वप्रयत्नतः ॥३॥

ગૃહસ્થ મનુષ્યે પિતા-માતાને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દેવતા-રૂપ માનીને સર્વ પ્રયત્નથી સર્વદા તેમની સેવા કરવી. ૩

श्रावयेन्मृदुलां वाणीं सर्वदा प्रियमाचरेत् ।
पित्रोराज्ञानुसारी स्यात्सः पुत्रः कुलपावनः ॥४॥

કુળને પાવન કરનારા સુપુત્રે માતા-પિતા પ્રત્યે કોમળ વાણી બોલવી; સર્વદા તેઓને પ્રિય લાગે એવું વર્તન રાખવું તથા તેઓની આજ્ઞામાં રહેવું. ૪

गुरुणां चैव सर्वेषां माता परमको गुरुः ।
माता गुरुतरा भूमेः खात् पितोच्चतरस्तथा ॥५॥

સર્વ પ્રકારના ગુરુઓમાં માતા એ પરમગુરુ છે. પૃથ્વી કરતાં પણ વધારે ગુરુ-સહનશીલ-ઉદાર છે; તેમજ પિતા આકાશ કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૫

मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवेः ।
तेषां पिता तथा स्वामी यथा माता न संशयः ॥६॥

માતા અને પિતા પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી પુત્રો એ બંનેને સમાન છે. માટે પુત્ર પર જેટલો પિતાનો હક્ક છે તેટલોજ હક્ક માતાનો છે એમાં સંશય નથી. ૬

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥७॥

બાળકના જન્મસમયે માતાપિતા જે ક્લેશ સહન કરે-

છે તેનો બદલો પુત્રથી સો વર્ષે પણ વાળી શકાય તેમ નથી. ૭

आशंसते हि पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ।
तयोराशान्तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ॥८॥

પિતા અને માતા પુત્રને વિષે યશ, કીર્તિ, ઐશ્વર્ય, પ્રજા–સંતાન અને ધર્મની આશા કરે છે; માટે જે મનુષ્ય પિતામાતાની તે આશા સફળ કરે છે, તેજ ધર્મવેત્તા છે. ૮

मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥९॥

માતા, પિતા, ભાઇઓની સ્ત્રીઓ, ભાઇ, પુત્ર, સ્ત્રી, કન્યા અને નોકરો, એઓની સાથે વિવાદ કરવો નહિ. ૯

भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वका तनुः ।
छाया स्वोदासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ।
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेतासंज्वरः सदा ॥१०॥

મોટો ભાઈ પિતાતુલ્ય છે; ભાર્યા અને પુત્ર એ પિતાના શરીરતુલ્ય છે; નોકરવર્ગ પોતાની છાયાસ્વરૂપ છે અને કન્યા અત્યંત કૃપા કરવા યોગ્ય છે; માટે એઓમાંનું કોઈ તિરસ્કાર કરે તોપણ દુઃખ ન લાવતાં સદા તે સહી લેવું. ૧૦

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्र च जायते ॥११॥

મોટો પુત્ર સારો હોય તો જે કુળમાં જન્મ્યો હોય તેની

આબરૂ વધારે છે અને ખરાબ હોય તો તે કુળની આબરૂનો નાશ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તેનું સર્વસ્વ હણી નાખે છે.

अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजभिश्च सः ॥१२॥

જે મોટા ભાઇ નાના ભાઇને છેતરે છે તે મોટા ગણાતો નથી અને તે ભાગને લાયક નથી. રાજાએ તેનું નિયમન કરવું જોઇએ. ૧૨

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ।
स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात् स चैतान् परिपालयेत् ॥१३॥

પિતાના મરણ પછી મોટો ભાઈ પિતાસમાન છે; માટે તેણે નાનાંઓનો નિર્વાહ કરવો અને તેઓનું પાલન કરવું.

कनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दानुवर्तिनः ।
तमेव चोपजीवेरन् तथैव पितरं तथा ॥१४॥

નાના ભાઇઓએ મોટા ભાઇઓને નમસ્કાર કરવા અને સર્વેએ તેની મરજીને અનુસરવું જોઇએ તથા તેની પિતાની પેઠે સેવા કરવી જોઇએ. ૧૪

भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥१५॥

મોટા ભાઇની સ્ત્રી નાના ભાઇને ગુરુપત્નીરૂપ છે, અને નાના ભાઈની સ્ત્રી એ મોટા ભાઇને પુત્રની સ્ત્રીતુલ્ય છે. ૧૫

ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ।

भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्यात् यस्याबाल्ये स्तनं पिबेत्॥१६॥

મોટી બહેન માતા સમાન છે અને મોટા ભાઇની સ્ત્રી તથા બચપણમાં જેનું દૂધ પીધું હોય તે માતા સમાન છે.૧૬

शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत।
आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्यासाऽजराऽमरा ॥१७

પિતા અને માતા માત્ર શરીરને ઉત્પન્નજ કરે છે; આચાર્યના સદાચાર અને શિક્ષણવડે જે જાતિ–યોગ્યતા– પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ સત્ય અને અજર અમર છે. ૧૭

शुश्रूषते यः पितरं नाभ्यसूयेत कदाचन।
मातरं भ्रातरं वापि गुरुमाचार्यमेव च।
तस्य राजन् फलं विद्धि स्वर्लोके स्थानमर्चितं ॥१८॥

જે મનુષ્ય પિતા, માતા, ભાઇ, ગુરુ અને આચાર્યની સેવા કરે છે અને તેઓ પર કદી પણ દ્વેષ કરતો નથી તેને સ્વર્ગલોકમાં ઉત્તમ સ્થાન મળે છે. ૧૮

यावन्न विन्दते जायां तावदर्धो भवेत् पुमान्।
नार्धं प्रजायते पूर्णः प्रजायेतेत्यपि श्रुतिः ॥१९॥

પુરુષ જ્યાં સુધી સ્ત્રી પરણતો નથી ત્યાં સુધી તે અર્ધો રહે છે. અર્ધા અંગથી સંતાન થતું નથી, પણ પૂરા અંગથી થાય છે, એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. ૧૯

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥२०॥

અંદરની ન હોય તેવી સ્ત્રીને પરણવી. ૨૩, ૨૪

सर्वावयवसंपूर्णा सुवृत्तामुद्वहेन्नरः ।
क्रयक्रीता च या कन्या पत्नी सा न विधीयते ॥२५॥

પુરુષે સર્વ અવયવોથી સંપૂર્ણ અને સારાં આચરણ-વાળી સ્ત્રીને પરણવી. પૈસા અથવા સાટા–ત્રેખડાથી વેચાતી લીધેલી કન્યા શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પત્ની કહેવાતી નથી. ૨૫

न ह्येव भार्या क्रेतव्या न विक्रेया कथं च न ।
ये च क्रीणन्ति दासी च विक्रीणन्ति तथैव च ।
भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानः पापचेतसाम् ॥२६॥

સ્ત્રી કોઇ રીતે ખરીદવા કે વેચવા લાયક નથી. જેઓ સ્ત્રીને દાસી તરીકે ખરીદે છે કે વેચે છે, તે લોભીઓ અને પાપી ચિત્તવાળાઓની નિષ્ઠા પણ તેવીજ થાય છે. ૨૬

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥२७॥

અનિંદિત રીતે વિવાહ કરવાથી પ્રજા અનિંદિત (સદાચારી) થાય છે; અને નિંદિત વિવાહ કરવાથી પ્રજા પણ નિંદિત (દુરાચારી) થાય છે; માટે નિંદિત વિવાહ તજી દેવો.

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥२८॥

સર્વ વર્ણોનો એ ઉત્તમ ધર્મ છે, એમ વિચારીને દુર્બળ પતિ એ પણ સ્ત્રીની રક્ષા કરવાનો યત્ન કરે છે. ૨૮

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥२९॥

પોતાની સ્ત્રીનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવાથી પોતાનાં સંતાનની, ચરિત્રની, કુળની, પોતાની ને સ્વધર્મની રક્ષા થાય છે.

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः ।
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः॥३०॥

સ્ત્રી અને પુરુષે મરતાં સુધી એકબીજાનો વ્યભિચાર કરવો નહિ. તેઓનો સંક્ષેપમાં એ ધર્મ જાણવો. ૩૦

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।
काणेन चक्षुषा किंवा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥३१॥

જેમ કાણી આંખ કેવળ પીડાજ કરે છે, બીજા કામે લાગતી નથી; તેમ પુત્ર પણ જો ધાર્મિક અને વિદ્વાન ન થાય તો તેનાથી પીડા વિના બીજું શું ફળ થનારૂં છે ?૩૧

चतुर्वर्षावधि सुतान् लालयेत् पालयेत् पिता ।
ततः षोडशपर्यंतं गुणान् विद्या च शिक्षयेत् ॥३२॥

પિતાએ ચાર વર્ષની અવસ્થા થતાંસુધી પુત્રનું લાલનપાલન કરવું. તે પછી સોળ વર્ષ સુધી તેણે સદ્દગુણ અને વિદ્યાનું શિક્ષણ આપવું. ૩૨

विंशत्यब्दाधिकान् पुत्रान् प्रेरयेद्गृहकर्मसु ।
ततस्तां स्तुल्यभावेन मत्वा स्नेहं प्रदर्शयेत् ॥३३॥

વીસ વર્ષની વય પછી પુત્રોને ગૃહકાર્યમાં જોડવા;

અને તે પછી તેમને પોતા સમાન માનીને સ્નેહ દર્શાવવો.

कन्याप्येवं पालनीया शिक्षणीयातियत्नतः ।
देया वराय विदुषे धनरत्नसमन्विता ॥३४॥

કન્યાનું પણ એ પ્રમાણે પાલન કરવું અને અતિ યત્નથી તેને શિક્ષણ આપવું તથા તેને ધન અને રત્ન સહિત શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન વરને આપવી. ૩૪

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगा ॥३५॥

નદી જેમ સમુદ્ર સાથે મળવાથી ખારી થઇ જાય છે, તેમ સ્ત્રી પણ જેવા ગુણવાળા પતિ સાથે યથાવિધિ પરણે તેવા ગુણવાળી થાય છે. ૩૫

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि ।
गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥३६॥

વિદ્વાન પિતાએ કન્યાનું જરા પણ મૂલ્ય, અથવા દાન કર્યા પછી શુલ્ક લેવું નહિ. લોભથી જે લે તો તે સંતાનને વેચનારો થાય છે. ૩૬

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबंधानाचरेत् सह ।
निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥३७॥

પોતાના કુળનો ઉત્કર્ષ (ઉન્નતિ) ઇચ્છનારાએ ઉત્તમ ઉત્તમ કુળો સાથે સંબંધ બાંધવો અને નીચ નીચ કુળોનો ત્યાગ કરવો. ૩૭

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥३८॥

પિતા જો યોગ્ય કાળે કન્યાદાન ન કરે અને યોગ્ય કાળે પતિ પત્નીને ઋતુદાન ન દે; તેમજ પતિ મર્યા પછી પુત્ર માતાનું રક્ષણ ન કરે તો તેઓ દોષભાગી–નિંદાપાત્ર થાય છે.

धूमायन्ति व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥३९॥

જેમ ઉંબાડીઆં જુદાં જુદાં રહ્યાં હોય તો ધુંધવાયા કરે છે અને એકઠાં મળે તો સળગી ઉઠે છે, તેવુંજ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જ્ઞાતિવર્ગનું પણ સમજવું. ૩૯.

महानप्येकजो वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य एव वातेन शक्यन्धो मर्दितुं क्षणात् ॥४०॥
अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ।
ते हि शीघ्रतमान् वातान् सहन्तेऽन्योऽन्यसंश्रयात्॥४१

વૃક્ષ મોટું, બળવાન અને દૃઢ હોય તોપણ જો એકલુંજ હોય તો વાયુ તેને ક્ષણમાં ઉખેડી નાખે છે; અને જો ઘણાં વૃક્ષો જૂથરૂપે સાથે રહેલાં હોય તો તે એકબીજાના આશ્રયને લીધે અતિ બળવાન વાયુને પણ સહી શકે છે.

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते वायुर्द्रुममिवैकजम् ॥४२॥

વાયુ એકલા વૃક્ષનો નાશ કરી શકે છે, તેમ ગુણવાન

મનુષ્ય પણ એકલો રહે તો શત્રુઓ તેને જીતી શકે છે. ૪૨

तन्तवोऽप्यायता नित्यं तनवो बहुलाः समाः ।
बहून् बहुत्वादायासान् सहन्तीत्युपमा सताम् ॥४३॥

તંતુઓ ઘણા લાંબા અને ઝીણા હોવા છતાં માપમાં સરખા તથા સંખ્યામાં ઘણા હોવાથી ઘણા બોજાને સહન કરે છે; એવીજ રીતે સારા માણસોની ઉપમા છે. ૪૩

सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।
अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥४४॥

જે કુળમાં પાપી પુરુષ જન્મે છે તે કુળમાં સર્વ અનર્થો થાય છે; વળી તે કુળની અપકીર્તિ કરે છે અને કીર્તિનો નાશ કરે છે. ૪૪

विभागं बहवो मोहात् कर्तुमिच्छन्ति नित्यशः ।
ततो विभक्तास्त्वन्योन्यं विरुध्यन्तेऽर्थमोहिताः ॥४५॥

અનેક મનુષ્યો મૂર્ખતાને લીધે વડીલોના ધનના ભાગ વહેંચી લેવાને ઇચ્છે છે અને પછી જુદા પડીને ધનથી મોહ પામીને એકબીજા સાથે વિરોધ કરે છે. ૪૫

ततः स्वार्थपरान् मूढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः ॥४६॥

પછી તે સ્વાર્થી અને મૂર્ખ ભાઇઓને પોતપોતાના ભાગ લઇને જુદા પડેલા જાણીને શત્રુઓ તેમના મિત્રરૂપ થઇને તેઓમાં એકબીજા વચ્ચે દ્વેષ કરાવે છે. ૪૬

ततः स्वधर्मनिरतानेकग्रामनिवासिनः ।
अभ्यागतानुदासीनान् गृहस्थः परिपालयेत् ॥५२॥

તેમજ ધર્મપ્રેમીઓ, પોતાના ગામવાસીઓ, અતિથિઓ અને ઉદાસીન લોકોનું ગૃહસ્થે પાલન કરવું. ૫૨

तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥५३॥

સાધુ ગૃહસ્થોના ઘરમાંથી તૃણ, ભૂમિ, પાણી અને પ્રિય વાક્ય, એ ચાર વસ્તુઓ કોઈ કાળે નાશ પામતી નથી. ૫૩

देयमार्त्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥५४॥

ગૃહસ્થે પીડિત મનુષ્યને સૂવાનું, થાકેલાને આસન, તરસ્યાને પાણી અને ભૂખ્યાને ભોજન આપવું. ૫૪

अतो मृष्टतरं नान्यत् पूतं किंचिच्छतक्रतो ।
दत्वा यच्चतिथिभ्योऽन्नं भुंक्ते तेनैव नित्यशः ॥५५॥

નિત્યઅતિથિઓને જમાડ્યા પછીજ પોતે અન્ન જમવું, એના જેવું સ્વચ્છ અને પવિત્ર અન્ન બીજું કંઈજ નથી. ૫૫

यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तत ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥५६॥

થાકી ગએલા અને પૂર્વે નહિ દીઠેલા વટેમાર્ગુને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક અન્ન આપે છે તેને મોટું પુણ્યફળ થાય છે. ૫૬

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।

विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥४७॥

તેમને જુદા પડેલા જોઇ શત્રુઓ તેમની ગુપ્ત વાતો જાણી લે છે તેથી તે જુદા પડેલાઓનો જલદી નાશ થાય છે.

तस्माद्विभागं भ्रातृणां न प्रशंसन्ति साधवः ।
गुरुशास्त्रेऽनिबद्धानामन्योन्येनाभिशंकिनाम् ॥४८॥

સારા માણસો ભાઇઓ વચ્ચે વિભાગ કરવાનું વખાણતા નથી; કારણ કે તેથી તેઓ ગુરુ અને શાસ્ત્રના અંકુશમાં રહે નહિ અને એકબીજા પર શંકા રાખ્યા કરે. ૪૮

मातरं पितरं पुत्रं दारानतिथिसोदरान् ।
हित्वा गृही न भुंजीयात् प्राणैः कंठगतैरपि ॥४९॥

કંઠે પ્રાણ આવે તોપણ ગૃહસ્થીએ માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, અતિથિ અને સહોદરોને તજીને ભોજન કરવું નહિ.

वंचयित्वा गुरून् बंधून् यो भुंक्ते स्वोदरंभरः ।
इहैव लोके गर्ह्योऽसौ परत्र नरकं व्रजेत् ॥५०॥

ગુરુજનો અને બંધુઓને ત્યજીને જે પેટભરો પોતાનું પેટ ભરે છે, તે આ લોકમાં નિંદાપાત્ર થઈ પરલોકમાં નરકે પડે છે.

एवं क्रमेण भ्रातृंश्च स्वसृभ्रातृसुतामपि ।
ज्ञातीन्मित्राणि भृत्यांश्च पालयेत्तोपयेद्गृही ॥५१॥

માટે ગૃહસ્થે ભાઈ, બહેન, ભત્રીજી, જ્ઞાતિજનો, મિત્રો અને આકરોનું પાલન કરવું તથા તેઓને રાજી રાખવા. ૫૧

ततः स्वधर्मनिरतानेकग्रामनिवासिनः ।
अभ्यागतानुदासीनान् गृहस्थः परिपालयेत् ॥५२॥

તેમજ ધર્મપ્રેમીઓ, પોતાના ગામવાસીઓ, અતિથિઓ અને ઉદાસીન લોકોનું ગૃહસ્થે પાલન કરવું. ૫૨

तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥५३॥

સાધુ ગૃહસ્થોના ઘરમાંથી તૃણ, ભૂમિ, પાણી અને પ્રિય વાક્ય, એ ચાર વસ્તુઓ કોઈ કાળે નાશ પામતી નથી. ૫૩

देयमार्त्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥५४॥

ગૃહસ્થે પીડિત મનુષ્યને સૂવાનું, થાકેલાને આસન, તરસ્યાને પાણી અને ભૂખ્યાને ભોજન આપવું. ૫૪

अतो मृष्टतरं नान्यत् पूतं किंचिच्छतक्रतो ।
दत्वा यत्त्वतिथिभ्योऽन्नं भुंक्ते तेनैव नित्यशः ॥५५॥

નિત્યઅતિથિઓનેજમાડ્યા પછીજ પોતે અન્ન જમવું, એના જેવું સ્વચ્છ અને પવિત્ર અન્ન બીજું કંઈજ નથી. ૫૫

यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वानि वर्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥५६॥

થાકી ગએલા અને પૂર્વે નહિ દીઠેલા વટેમાર્ગુને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક અન્ન આપે છે તેને મોટું પુણ્યફળ થાય છે. ૫૬

अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।

छेत्तुः पार्श्वगतां छायां नोपसंहरते तरुः ॥५७॥

પોતાને કાપનારા મનુષ્ય ઉપરની પોતાની છાયાને વૃક્ષ ખેંચી લેતું નથી; તેમ જો શત્રુ પણ અતિથિ થઇને પોતાને ઘેર આવે તો તેનો સારી રીતે સત્કાર કરવો જોઇએ. ૫૭

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढे गृहमेधिना ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ॥५८॥

સૂર્યાસ્ત પછી આવેલો અતિથિ, ગમે તો સવેળા આવ્યો હોય કે કવેળા આવ્યો હોય, તો પણ ગૃહસ્થે તેને પાછો કાઢવો નહિ તથા પોતાના ઘરમાં ભૂખ્યો રાખવો નહિ. ૫૮

न वै स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वातिथिपूजनम् ॥५९॥

અતિથિને ન જમાડાયું હોય તે અન્ન પોતે જમવું નહિ. અતિથિનું પૂજન પણ ધન, યશ, આયુષ્ય અને સ્વર્ગદાયક છે.

अध्याय ७ मो–दंपतिधर्म अने नारीधर्म

सम्यग्धर्मार्थकामेषु दम्पतीभ्यामहर्निशम् ।
एकचित्ततया भाव्यं समानव्रतवृत्तितः ॥१॥

ધર્મ, અર્થ અને કામને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં પતિ અને પત્નીએ અહોનિશ એકચિત્તથી તથા સમાનવ્રત અને આચરણવાળા રહેવું. ૧

अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः ॥२॥

ભાર્યા એ મનુષ્યનું અર્ધું અંગ છે; ભાર્યા એ ઉત્તમ મિત્ર છે; ભાર્યા એ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણે પદાર્થોનું મૂળ છે અને ભાર્યા એ સંસાર તરવાનું મૂળ છે. ૨

भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः ।
भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः ॥३॥

ભાર્યાવાળાજ પુરુષો બધી ક્રિયાઓ કરી શકે છે; ભાર્યાવાળાજ ગૃહસ્થાશ્રમી છે; ભાર્યાવાળાજ આનંદ પામે છે અને ભાર્યાવાળાજ લક્ષ્મીવાન અને શોભાવાળા છે. ૩

कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्य गृहिणी मता ।
यः स दारः स विश्वासस्तस्माद्दारा परा गतिः ॥४॥

વગડામાં પણ મનુષ્યને પત્ની વિશ્રામરૂપ મનાઈ છે.

વળી જે સ્રીવાળો હોય તે વિશ્વાસપાત્ર મનાય છે; તેથી પુરુષ-
ને માટે સ્રી પરમ ગતિ છે. ૪

न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥५॥

સર્વ દુઃખોમાં ભાર્યા સમાન બીજું કાંઇ પણ ઔષધ
નથી; એવો વૈદ્યોએ કહેલો મત સત્ય છે. ૫

धनेन वाससा प्रेम्णा श्रद्धयामृतभाषणैः ।
सततं तोषयेद्दारान् नाप्रियं क्वचिदाचरेत् ॥६॥

ધન, વસ્ત્ર, પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને મીઠાં વચનથી સર્વદા ભાર્યા-
ને પ્રસન્ન રાખવી અને કદી પણ તેનું અપ્રિય કરવું નહિ. ૬

शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
यद्भार्याः परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥७॥

સાધુ લોકો ચિરકાલથી એ ધર્મ પાળતા આવે છે કે,
પતિ નિર્બળ હોય તો પણ તેણે સ્રીની રક્ષા કરવી. ૭

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥८॥

નજીવા પ્રસંગે પણ સ્રીની રક્ષા વિશેષ કરવી. અરક્ષિત
સ્રી સાસરા-પિયરનાં બંને કુળને શોક આપનારી થાય છે.૮

उत्सवे लोकयात्रायां तीर्थेष्वन्यनिकेतने ।
न पत्नीं प्रेषयेत्प्राज्ञः पुत्रामात्यविवर्जिताम् ॥९॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પત્નીને પુત્ર અથવા વિશ્વાસુ માણસ

વિના ઉત્સવમાં, લોકોના મેળામાં, તીર્થમાં તેમજ બીજાને ઘેર મોકલવી નહિ. ૯

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रिया ।
यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्ताविततेरेतरम् ॥१०॥

વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષે ધર્મ–અર્થ–કામમાં પરસ્પર જોડાયલાં હોવા છતાં પણ ઈતરેતર સાથે વ્યભિચારી થાય નહિ એવો યત્ન કરવો જોઇએ. ૧૦

उपचाराः क्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सहशय्यासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥११॥

પરસ્ત્રીપુરુષ સાથે અયોગ્ય વ્યવહાર કરવો, ચેષ્ટા કરવી, મશ્કરી કરવી, તેના વસ્ત્રાલંકારને સ્પર્શ કરવો, એક શય્યા કિંવા આસને બેસવું, એ સર્વ વ્યભિચારનાં ચિહ્ન કહ્યાં છે.

श्रुत्वा वै दम्पतीधर्मं सह धर्मकृतं शुभम् ।
या भवेद्धर्मपरमा नारी भर्तृसमव्रता ॥१२॥
देववत् सततं साध्वी भर्तारमनुपश्यति ।
शुश्रूषां परिचर्यां च देवतावत् प्रकुर्वती ॥१३॥
वश्या भावेन सुमना सुव्रता सुखदर्शना ।
अनन्यचित्ता सुमुखी सा नारी धर्मचारिणी ॥१४॥

ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલો સ્ત્રી–પુરુષનો પવિત્ર ધર્મ સાંભળીને જે સ્ત્રી ધર્મપરાયણ થાય છે અને સ્વામીને અનુકૂળ આચરણ કરે છે; જે પતિને નિરંતર દેવ સમાન જાણીને દેવતાની

પેઠે તેની સેવા-પૂજા કરે છે; તથા જે સ્ત્રી પતિને વશ રહેનારી, સારા મનોભાવવાળી, સારાં વ્રત કરનારી, સુખને આપનારી, એક પતિમાંજ ચિત્ત રાખનારી તથા હસતા મુખવાળી છે; તે સ્ત્રી સારી રીતે ધર્મને પાળનારી છે.૧૨-૧૪

पतिप्रियहिते स्थित्वा स्वचारा संयतेन्द्रियाः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुपमं सुखम् ॥१५॥

જે સ્ત્રી પતિનું પ્રિય અને હિત કરવામાં તત્પર રહીને સારા આચારવાળી તથા ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારી છે; તે સ્ત્રી આ લોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં અનુપમ સુખ પામે છે.

सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।
मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पत्यादेशानुवर्त्तिनी ॥१६॥

ભાર્યા તેજ છે કે જે ઘરકામમાં કુશળ હોય; ભાર્યા તેજ છે કે જે પ્રજાવાળી હોય અને ભાર્યા તેજ છે કે જે મન-વાણી-કર્મથી શુદ્ધ તથા પતિઆજ્ઞાને અનુસરનારી હોય. ૧૬

छायेवानुगता स्वच्छा सखीव हितकर्मसु ।
दासीवदिष्टकार्येषु भार्या भर्तु सदा भवेत् ॥१७॥

પવિત્ર સ્ત્રીએ સદા છાયા પ્રમાણે સ્વામીને અનુસરવું, શુભ કાર્યમાં તેની સખી પ્રમાણે થવું અને ઈષ્ટકાર્યમાં દાસીની પેઠે આજ્ઞા પાળવી. ૧૭

परुषण्यापि या प्रोक्ता दृष्टा क्रुद्धेन चक्षुषा ।
सुप्रसन्नमुखी भर्तुः सा नारी धर्मभागिनी ॥१८॥

સ્વામી સ્રીને કઠણ વાક્ય કહે અને ક્રોધયુક્ત ચક્ષુથી જુએ તો પણ જે સ્રી સુપ્રસન્ન મુખવાળી રહે છે તે સ્રી ધર્મભાગિની છે. ૧૮

नेक्षेत् पतिं क्रूरदृष्ट्या श्रावयेन्नैव दुर्वचः ।
नाप्रियं मनसा वापि चरेत्पत्युः पतिव्रता ॥१९॥

પતિવ્રતા સ્રીએ પતિના સામુ ક્રૂર દષ્ટિથી જોવુ નહિ અને તેને ખરાબ વચન કહેવું નહિ તથા મનમાં પણ તેનું અશુભ વિચારવું નહિ ૧૯

नोच्चैर्वदेन्न परुषं न बहून् पत्युरप्रियम् ।
न केनचिच्च विवदेदप्रलापविलापिनी ।
न चातिव्ययशीला स्यान्न धर्मार्थाविरोधिनी ॥२०॥

સ્રીએ ઉંચે સ્વરે બોલવુ નહિ, કઠિન વચન બોલવાં નહિ; બહુ બોલવુ નહિ; પતિને અપ્રિય લાગે તેવું બોલવું નહિ; કોઇની સાથે વિવાદ કરવો નહિ, ન બોલવા જેવું બોલવું નહિ, અતિશય ખર્ચ કરવાની ટેવ રાખવી નહિ તથા ધર્મ અને અર્થનો વિરોધ કરવો નહિ. ૨૦

वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपयन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥२१॥

સારા કુળની સ્રીઓ દુખી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તો પણ પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાનું રક્ષણ કરે છે. એવી સતીઓ સ્વર્ગને પામે એમાં પણ સંશય નથી. ૨૧

जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
आपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा ॥२२॥

દુષ્ટ સ્ત્રીઓ પતિઓને જળોદરના રોગવાળા, કોઢીઆ, વૃદ્ધ, નપુંસક, જડ, આંધળા અને બહેરા કરી નાખે છે.

पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥२३॥

પાપને અનુસરનારી એ પાપી સ્ત્રીઓ પતિઓને દુઃખી કરી દે છે, માટે સ્ત્રીએ કદી પણ પતિનું અપ્રિય કરવું નહિ.

प्रमादोन्मादरोषेर्ष्या वंचनं चाभिमानिताम् ।
पैशुन्यहिंसाविद्वेषमोहाहंकारधूर्त्तताः ।
नास्तिक्यसाहसस्तेयदंभान् साध्वी विवर्जयेत् ॥२४॥

પ્રમાદ, ઉન્માદ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, ઠગાઈ, અભિમાન, ખળતા, હિંસા, દ્વેષ, મોહ, અહંકાર, ધૂર્તપણું, નાસ્તિકતા, સાહસ, ચોરી અને દંભ, એ સર્વ સારી સ્ત્રીઓએ તજી દેવાં.૨૪

तिष्ठेत् पित्रोर्वशे बाल्य भर्तुः संप्राप्तयौवने ।
वार्धक्ये पतिबंधूनां न स्वतंत्रा भवेत् क्वचित् ॥२५॥

સ્ત્રીએ બાળપણમાં પિતાના, યૌવનમાં સ્વામીના અને વૃદ્ધાવસ્થામાં સાસરીઆંના આધીનમાં રહેવું અને કદી સ્વતંત્ર રહેવું નહિ. ૨૫

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥२६॥

સ્ત્રીએ પિતા, સ્વામી અને પુત્રથી કદી પણ જુદું રહેવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. કેમકે જુદાં રહેવાથી તે સ્ત્રી સાસરૂં અને પિયર બને કુળને નિંદાપાત્ર કરે છે. ૨૬

पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।
हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत् ॥२७॥

પતિ ન હોય તે સમયમાં સ્ત્રીએ પિતા, માતા, પુત્ર, ભાઇ, સાસુ, સસરા અને મામા, એમનાથી દૂર રહેવું નહિ; અને જો રહે તો તેની નિંદા થાય છે. ૨૭

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥२८॥

ઘરમાં રહેલી સ્ત્રીઓ વિશ્વાસુ માણસોથી રક્ષાવા છતાં પણ આધીન ન રહેવું હોય તો તેઓ ન રક્ષાયા જેવીજ છે; અને જે સ્ત્રીઓ પોતે મનથીજ પોતાને રક્ષવા ઇચ્છે છે, તે ન રક્ષાયા છતાં પણ રક્ષાયલી છે. ૨૮

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् ॥२९॥

મદ્યપાન, દુર્જનનો સંસર્ગ, પતિનો વિરહ, ભટકવું, અકાળે સૂવું અને પારકે ઘેર રહેવુ, એ ७ નારીનાં દૂષણ છે.

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥३०॥

સ્ત્રીઓએ સર્વદા પ્રફુલ્લ હૃદયથી રહેવું; ઘરનાં કામ-

કાજમાં પ્રવીણ થવું; વસ્ત્ર-આભૂષણને સારી રીતે રાખવાં અને ખર્ચમાં હાથ છૂટો રાખવો નહિ. ૩૦

शुश्रूषां परिचर्यां च करोत्यविमनाः सदा ।
सुप्रीता च विनीता च सा नारी धर्मभागिनी ॥३१॥

જે સ્ત્રી નિરંતર પ્રીતિપૂર્વક અને નમ્રતાથી તથા એકચિત્તથી પતિની સેવા તથા પૂજા કરે છે તે સ્ત્રી પતિના ધર્મમાં ભાગ લેનારી થાય છે. ૩૧

प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तुस्तान् भोजयेद्या विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरपक्ष्यैरहितैश्च तस्य भिद्याच्च नित्यं कुहकोद्यतैश्च ॥३२॥

જે મનુષ્યો પતિના પ્રિય, સ્નેહી કિંવા હિતકારી હોય તેમને પત્નીએ વિવિધ ઉપાયોથી જમાડવા; તથા જેઓ પતિના દ્વેષી, સામા પક્ષના, અહિત કરનારા તથા કપટ કરનારા હોય તેઓથી નિરંતર દૂર રહેવું. ૩૨

शेषान्नमुपभुंजाना यथान्यायं यथाविधि ।
तुष्टपुष्टजना नित्यं नारी धर्मेण युज्यते ॥३३॥

જે નારી સર્વને ન્યાય તથા વિધિ પ્રમાણે ભોજન કરાવીને બાકી રહેલું અન્ન પોતે જમે છે અને જેના ઘરનાં માણસો સદા પ્રસન્ન મનવાળાં તથા પુષ્ટ શરીરવાળાં હોય છે તે નારીધર્મને પામે છે. ૩૩

न कामेषु न भोगेषु नैश्वर्ये न सुखे तथा ।
स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारी धर्मभागिनी ॥३४॥

જે નારી કામ, ભોગ, ઐશ્વર્ય અને સુખની ઇચ્છા ન રાખતાં કેવળ સ્વામીને ચાહે છે તેજ ધર્મભાગિની છે. ૩૪

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत् कार्यवान्नरः ।
अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥३५॥

પતિએ પોતાને કાર્યપ્રસંગે દેશાંતર જવું પડે તો સ્ત્રીના ભરણપોષણની ગોઠવણ કરીને જવું. તેમ નહિ કરવાથી સ્ત્રી સારાં આચરણવાળી હોય તોપણ દુરાચરણી થવા સંભવ છે.

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥३६॥

પતિ જો જીવિકા આપીને પરદેશ ગયો હોય તો સ્ત્રીએ નિયમમાં રહીને જીવન ગાળવું અને ન આપી ગયો હોય તો નિંદા ન થાય એવી કારીગરી કરીને જીવન ગાળવું. ૩૬

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत् किंचिदप्रियम् ॥३७॥

પતિના લોકને (સ્વર્ગને) પામવા ઇચ્છતી હોય તેવી સાધ્વી સ્ત્રીએ પતિના જીવતાં અથવા મૃત્યુ પછી કાંઇ પણ અયોગ્ય આચરણ કરવું નહિ. ૩૭

नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदि वा शुचिः ।
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥३८

સ્વામી નગરમાં હો વા વનમાં હો, પવિત્ર હો વા અપવિત્ર હો; પણ જે સ્ત્રીઓને તે પતિજ પ્રિય છે તેને ઉત્તમ લોક મળે છે.

विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः ॥३९॥

પોતાનો પતિ સદાચાર રહિત, કામી, કિંવા ગુણરહિત હોય તોપણ સાધ્વી સ્ત્રીએ સદા દેવની પેઠે પૂજવો. ૩૯

भर्ता हि परमं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
एषा विरहिता तेन शोभनाऽपि न शोभना ॥४०॥

પહેરવાને બીજા અલંકાર ન હોય છતાં પણ નારીને પોતાનો ભર્તાજ મોટા શણગારરૂપ છે. જે સ્ત્રી પતિ વિનાની છે તે શોભાવાળી છતાં પણ શોભા વિનાની છે. ૪૦

अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।
इहाग्र्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥४१॥

મન-વાણી-શરીરને નિયમમાં રાખનારી જે સ્ત્રી આ પ્રમાણે પતિવ્રતાધર્મ પાળે છે તે આ લોકમાં ઉત્તમ કીર્તિ પામે છે અને તે પછી પતિના ઉત્તમ લોકને પામે છે. ૪૧

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥४२॥

જે કુળમાં સ્વામી ભાર્યાથી તેમજ ભાર્યા સ્વામીથી સદા પ્રસન્ન રહે છે તે કુળમાં નિરંતર કલ્યાણ થાય એ નક્કી છે. ૪૨

अध्याय ८ मो जीविका अने अर्थव्यवहार

येऽर्थां धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तुतान् ।
धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्धनकांक्षया ॥१॥

જે ધન ધર્મપૂર્વક મેળવેલું હોય તેજ ખરૂ ધન છે, અને અધર્મથી મેળવ્યું હોય તે ધનને ધિક્કારે છે. કારણ કે ધર્મ એજ આ લોકમાં સાચુ ધન હોવાથી ધનના લોભને લીધે તેનો નાશ કરવો નહિ. ૧

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥२॥

વિદ્યા, કારીગરી, નોકરી, ચાકરી, પશુપાલન, વ્યાપાર, ખેતીવાડી, ધીરજ, ભિક્ષા અને વ્યાજ ખાવું, એ દશ જીવનનો નિર્વાહ કરવાના ઉપાયો છે. ૨

तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥३॥

તલમાંથી તેલ, ગાયમાંથી દૂધ અને કાષ્ઠમાંથી અગ્નિને કાઢવાના ઉપાયો જેમ શોધી કઢાયા છે, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષે જીવનના નિર્વાહને માટે ઉપાય શોધી કાઢવો. ૩

मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ।
गंधानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलम् ॥४॥

મણિ, મોતી, પરવાળાં, ધાતુ, વસ્ત્ર, ગંધવાળા કર્પૂરાદિ પદાર્થો અને લવણાદિ રસ, એ સર્વ વસ્તુની યોગ્યતા પ્રમાણે કિંમતમાં પણ વધઘટ જાણવી. ૪

बीजानामुप्तिविच्च स्यात् क्षेत्रदोषगुणस्य च ।
मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वशः ॥५॥

બીજ વાવવાની રીતો, ક્ષેત્રના ગુણદોષ તથા વસ્તુઓના માપ અને તોલ એ સર્વ પ્રકારે જાણવાં જોઇએ. ૫

सारासारं च भांडानां देशानां च गुणागुणान् ।
लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम् ॥६॥

વાસણોની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા, દેશોના ગુણ તથા અવગુણ, વ્યાપારમાં લાભ તથા હાનિ અને પશુઓનુ પાલન-પોષણ, એ સર્વ બાબતોથી જાણીતા થવું. ૬

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥७॥

નોકરોનો પગાર, વિવિધ દેશના માણસોની ભાષાઓ, દ્રવ્યના સંરક્ષણના ઉપાયો અને ખરીદવાની તથા વેચવાની વ્યવસ્થા એ સર્વ જાણવુ. ૭

रंगावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनम् ।
मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयं लोहचर्मणोः ॥८॥
अपूर्विणा न कर्तव्यं कर्मलोके विगर्हितम् ।
कृतपूर्वन्तु त्यजतो महान् धर्म इति श्रुतिः ॥९॥

નાટક, બહુરૂપીનો ધંધો અને મદ્ય–માંસ, લોઢું કે ચામડાનો વ્યાપાર, એ સર્વ લોકમાં નિંદા થવા યોગ્ય કામો પૂર્વે જેણે ન કર્યાં હોય તેણે કરવાં નહિ; અને જેઓએ પૂર્વે તે કર્યાં હોય તેઓ તેનો ત્યાગ કરે તો તેથી પરમ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે. ૮,૯

लब्धानामपि वित्तानां बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥१०॥

કુપાત્રને આપવું અને સુપાત્રને ન આપવું, આમ બે પ્રકારે પ્રાપ્ત ધનનો દુરૂપયોગ કરનારાઓને સદુપયોગનો બોધ કરવો યોગ્ય છે. ૧૦

यः काकिनीमप्यपथप्रपन्नां समुद्धरेन्निष्कसहस्रतुल्याम् ।
कालेषु कोटिष्वपि मुक्तहस्तं राजसिंहं न जहाति लक्ष्मीः ॥११॥

ખોટે રસ્તે ગયેલી કોડીને પણ હજાર મહોર જેવી જાણીને પાછી ખેંચી લે અને યોગ્ય સમયે કરોડો ખરચવાને પણ હાથ છૂટો મૂકે તેવા ઉત્તમ રાજાનો લક્ષ્મી ત્યાગ કરતી નથી. ૧૧

तस्य चापि भवेत् कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा ।
भक्ष्यमाणो ह्यनादानात् क्षीयेत हिमवानपि ॥१२॥

વળી તે ધનને વધારવાનો તથા રક્ષણ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. કારણ કે આવક વિના ખર્ચ કરવામાં આવે તો હિમાલય પર્વત પણ ખૂટી જાય છે. ૧૨

क्षिप्रमायमनालोच्य व्ययमानः स्ववाञ्छया।
परिक्षीयत एवासौ धनी वैश्रवणोपमः ॥१३॥

આવક ન જોતાં સ્વેચ્છા પ્રમાણે ખર્ચ કરનારો પુરુષ કુબેર જેવો ધનવાન હોય તો પણ ખાલી થઇ જાય છે.13

अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्नहि का च न।
तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात कदाचन ॥१४॥

ધંધો ન કરનારા મનુષ્યોનો કોઇ રીતે નિર્વાહ થતો નથી; એટલા માટે મનુષ્યોએ ધંધાનો ત્યાગ ન કરતાં પોતાના નિર્વાહ માટે ધંધો કરવો જોઇએ. ૧૪

सर्वं कर्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे।
तयोर्दैवमचिंत्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥१५॥

સર્વ કાર્યો દૈવ તથા મનુષ્યને આધીન રહેલાં છે. તેમાં દૈવની ગતિ તો કળી શકાય તેમ નથી; પરંતુ પુરુષાર્થ તો મનુષ્યના પોતાનાજ હાથમાં છે. ૧૫

षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता।
निद्रा तंद्रा भयं क्रोधं आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥१६॥

સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારા પુરુષે નિદ્રા, સુસ્તી, ભય, ક્રોધ, આળસ અને વિલંબ, આ છ દોષો ત્યજવા યોગ્ય છે. ૧૬

अध्याय ९ मो–आरोग्य

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥१॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એઓનું ઉત્તમ મૂળ આરોગ્ય છે. રોગો તે આરોગ્યને, કલ્યાણને અને જીવતરને હરનારા છે. ૧

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥२॥

વધારે ભોજન કરવાથી શરીરમાં રોગ થાય છે; આયુષ્યનો નાશ થાય છે અને સ્વર્ગની હાનિ થાય છે. વળી તે પાપરૂપ હોઈને લોકમાં નિંદિત છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૨

सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ॥३॥

સાંજ અને સવાર એ બે સમય દેવતાઓએ મનુષ્યોને ભોજનને માટે નીમેલા છે. માટે તેની વચમાં જમવું નહિ; તેથી ઉપવાસનું ફળ થાય છે. ૩

आहारनियमं चैव देशे काले च सात्त्विकम् ।
तत्परीक्ष्यानुवर्तेत तत्प्रवृत्त्यनुपूर्वकम् ॥४॥

દેશ તથા કાળની પરીક્ષા કરી તેને અનુસરતા સાત્ત્વિક આહારનો નિયમ રાખીને તે નિયમાનુસાર વર્તવું. ૪

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥५॥

જે પદાર્થ ભોજન કરવા યોગ્ય હોય; પાચન થાય એવો હોય તથા પરિણામે ગુણકારી હોય; તેવાજ પદાર્થનું આરોગ્ય ઇચ્છનારા પુરુષે ભોજન કરવું જોઇએ. ૫

द्विविधो जायते व्याधिः शारीरा मानसस्तथा ।
परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥६॥

વ્યાધિ બે પ્રકારના છેઃ શારીરિક અને માનસિક. આ બંને પ્રકારના વ્યાધિ એકબીજાની સહાયથીજ થાય છે. ૬

शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः ।
मानसाज्जायते चापि शारीरं इति निश्चयः ॥७॥

શરીરના વ્યાધિથી માનસિક વ્યાધિ ઉપજે છે એમાં સંશય નથી; તેમજ મનના વ્યાધિથી શરીરના વ્યાધિ ઉપજે છે, એ નિશ્ચય છે. ૭

शीतोष्णं चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः ।
तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥८॥

કફ, પિત્ત અને વાયુ, એ ત્રણ શારીરિક ગુણ છે. જેનામાં એ ત્રણે સમભાવે હોય તે નીરોગી કહેવાય છે. ૮

तेषामन्यतमोद्रेके विधानमुपदिश्यते ।
उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ॥९॥

જ્યારે એ ત્રણમાંથી કોઇ એક ગુણ પ્રબળ થાય ત્યારે

તેનો ઉપાય કરવા કહેલું છે કે, ઉષ્ણ ઔષધથી કફનું અને શીતળ ઔષધથી પિત્તનું નિવારણ કરવું. ૯

सत्त्वं रजस्तम इति मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः ।
तेषां गुणानां साम्यं यत् तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥१०॥

મનના પણ ત્રણ ગુણ છેઃ સત્ત્વ, રજ ને તમ. જેઓમાં એ ત્રણે ગુણ સમભાવે રહે છે તેઓ નીરોગી કહેવાય છે.૧૦

तेषामन्यतमोद्रेके विधानमुपदिश्यते ।
हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥११॥

તે ગુણોમાંથી કોઇએક ગુણ પ્રબળ થાય ત્યારે તેનો ઉપાય કહેલો છે કે, હર્ષથી શોકનું નિવારણ થાય છે અને શોકથી હર્ષનું નિવારણ થાય છે. ૧૧

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥१२॥

પ્રથમ રોગની પરીક્ષા કરીને તે પછી ઔષધ કરવું. અને તે પછી વૈદ્યે વિચાર કરીને બીજી ક્રિયાઓ કરવી. ૧૨

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥१३॥

તેજ ખરૂ ઔષધ છે, કે જેનાથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય, અને તેજ શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય છે કે જે રોગથી મુક્ત કરી શકે.૧૩

જે પોતાના બળપર આધાર રાખીને શત્રુને બોલાવે છે અને નિર્ભયપણે શત્રુ સાથે લડે છે તેજ પુરુષ કહેવાય છે. ૫

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥६॥

સર્વ સમયે તેજસ્વીપણું ગખવાથી લાભ નથી; તેમ સર્વ સમયે ક્ષમા કરવાથી પણ લાભ નથી. માટે એ બંને ગુણોનું યોગ્ય સેવન લાભદાયક છે, એમ નક્કી સમજવું. ૬

तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ॥७॥

એજ પ્રમાણે જે ક્ષત્રિય ક્ષમાને સમયે ક્ષમા કરતો નથી તે સર્વ પ્રાણીઓને અપ્રિય થાય છે અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તેનો નાશ થાય છે ૭

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विधि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥८॥

ક્રોધ મનુષ્યનો સંહાર પણ કરે છે, અને ક્રોધ મંગળનું કારણ પણ થાય છે. માટે શુભ અને અશુભનું કારણ ક્રોધ છે, એમ જાણવું. ૮

तेजस्वीति यमाहुर्वै पंडिता दीर्घदर्शिनः ।
न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितः ॥९॥

દીર્ઘદર્શી પંડિતો જેને તેજસ્વી કહે છે તેવા પુરુષના અંતરમાં ક્રોધ રહેતો નથી; એમ નક્કી થયેલુ છે. ૯

यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥१०॥

જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને બુદ્ધિ વડે શમાવી દે છે તેનેજ તત્ત્વદર્શી વિદ્વાન પુરુષો ખરો તેજસ્વી માને છે. ૧૦

यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
न स्यात्सन्धिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥११॥

ક્રોધજ લડાઇનું મૂળ છે; માટે જે મનુષ્યોમાં પૃથ્વીના જેવી ક્ષમાવાળા પુરુષો નથી તે મનુષ્યોમાં સંપ થતો નથી.

अभिशप्ता ह्यभिशपेदाहन्याद् गुरुणा हतः ।
एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥१२॥

શાપ આપનારને સામો શાપ આપવો અને ગુરુ શિક્ષા કરે તેમને સામી શિક્ષા કરવી; એવું થાય તો પ્રાણીઓનો વિનાશજ થાય અને અધર્મ પણ વધી જાય. ૧૨

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्परत्र च ॥१३॥

જે પુરુષ કોમળતાને સમયે કોમળ થાય છે, અને તીક્ષ્ણતાને સમયે તીક્ષ્ણ થાય છે; તે આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખને પામે છે. ૧૩

मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम् ।
नासाध्यं मृदुना किंचित्तस्मात्तीव्रतरं मृदु ॥१४॥

"કોમળતા" એ તીક્ષ્ણતાને હણે છે; તેમજ તે કોમ-

ળતાને પણ હણે છે. કોમળતા વડે ન બને એવું કશુંજ નથી; માટે કોમળતા એજ ઘણો બળવાન ઉપાય છે. ૧૪

अबुद्धिमाश्रितान्तु क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
न हि सर्वत्र पांडित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥१५॥

અજ્ઞાનને લીધે જે અપરાધી થાય તે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. કેમકે બધા પુરુષોને પંડિતાઇ સુલભ નથી. ૧૫

पूर्वोपकारी यस्ते स्यादपराधे गरीयसि ।
उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥१६॥

જેણે પૂર્વે ઉપકાર કર્યો હોય તે મોટા અપરાધ કરે તો પણ તે ઉપકારને બદલે તેનો અપરાધ ક્ષમા કરવો. ૧૬

क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते ।
क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ॥१७॥

ક્ષમાથી કયું કાર્ય થતું નથી? ક્ષમા વડે લોક વશ થાય છે; ક્ષમા એ અશક્ત મનુષ્યોનો ગુણ છે અને શક્તિ-વાન પુરુષોનું ભૂષણ છે. ૧૭

क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह संमानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥१८॥

ક્ષમાવાન પુરુષને આ લોક અને પરલોક બેઉ સુખ-દાયક છે. તેઓ આ લોકમાં સન્માન અને પરલોકમાં શુભ ગતિ પામે છે. ૧૮

अध्याय ११ मो–उद्यम अने खंत

आरंभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥१॥

મનુષ્ય કર્મો કરી કરીને વારંવાર થાકી જાય તો પણ તેણે ફરી ફરીથી તે કાર્ય આરંભવું. એવી રીતે કર્મનો આરંભ કરનારા પુરુષનેજ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧

नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥२॥

પોતાની પાસે સમૃદ્ધિ ન હોય તો તે માટે પ્રયત્ન કર્યા વિના પ્રથમથીજ પોતાની અયોગ્યતા માની લેવી નહિ; પરંતુ મૃત્યુપર્યંત સંમતિ મેળવવા ઇચ્છા રાખવી અને તે દુર્લભ છે, એમ માનવું નહિ. ૨

तचेदफलमस्माकमपराधो न मे क्वचित् ।
इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥३॥

પોતાનું ધારેલું કાર્ય નિષ્ફળ થાય તો તેમાં "મારો કાંઇ અપરાધ નથી" એ પ્રકારે ધીર પુરુષે મનમાં વિચાર કરીને પોતાની નિંદા કરવી નહિ. ૩

यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥४॥

પરાક્રમ કરવાને સમયે જે પુરુષ ખેદથી હારી જાય છે, તે તેજરહિત પુરુષમાં પુરુષાર્થ રહેતું નથી. ૪

नत्वेवात्माऽवमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।

न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना ॥५॥

પોતાને ધિક્કારનારા પુરુષને સારી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે પુરુષે કદી પણ પોતાનો ધિક્કાર કરવો નહિ. ૫

अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किंचित् प्राप्नोति शोभनम् ॥६॥

કર્મ કરનાર પુરુષને અવશ્ય તેનું ફળ જણાય છે; પરંતુ કાયર થઇને મૂકી દેવાથી કાંઈ પણ સારૂ ફળ થતું નથી. ૬

यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।
न किंचिदवमन्यन्ते नराः पंडितबुद्धयः ॥७॥

જેઓ યથાશક્તિ ઇચ્છા કરે છે અને યથાશક્તિ પુરુષાર્થ કરે છે તથા કોઇનું પણ અપમાન કરતા નથી તેઓ પંડિત અને બુદ્ધિમાન છે. ૭

आवृद्धा मानुषाः सर्वे निबद्धाः कर्मणोर्द्वयोः ।
दैवे पुरुषकारे च परे ताभ्यां न विद्यते ॥८॥

આબાલવૃદ્ધ સર્વ મનુષ્યો દૈવ અને પુરુષાર્થ એવાં બે પ્રકારનાં કર્મોમાં બંધાયલા છે. તે વિના બીજુ જણાતું નથી.

न हि दैवेन सिध्यन्ति कार्याण्येकेन सत्तम ।
न चापि कर्मणैकेन द्वाभ्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥९॥

એકલા દૈવથી તેમ એકલા પુરુષાર્થથી પણ મનુષ્યનું એક કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી; પણ એ બંનેના યોગથીજ સિદ્ધ થાય છે.

सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयम् ।
भूतिस्त्वेवं श्रिया सार्द्धं दक्षे वसति नालसे ॥१०॥

દુઃખને અંતે સુખ, આળસને અંતે દુઃખ અને ડહાપણને અંતે સુખનો ઉદય થાય છે. તેમજ વૈભવ તથા સંપત્તિ પણ ડાહ્યા પુરુષોને આવી મળે છે; આળસુઓને નહિ. ૧૦

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमवाप्नुते ॥११॥

આળસમાં પડેલા પુરુષને નિર્ધનતાજ પ્રાપ્ત થાય છે અને ડાહ્યો પુરુષ પોતાના પુરુષાર્થનું ફળ મેળવીને વૈભવને પામે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૧

श्वकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥१२॥

મનુષ્યે પોતાને કાલે કરવાનું કાર્ય આજ કરવું અને બપોરે કરવાનું હોય તે સવારે કરવું. કારણ કે આ પુરુષનું કામ સિદ્ધ થયું કે નથી થયું તેની મૃત્યુ વાટ જોતું નથી. ૧૨

सिद्धिर्वाप्यथवाऽसिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ।
बहूनां समवाये हि भावानां कर्मसिद्धयः ॥१३॥

કાર્યની સિદ્ધિ થાય અથવા ન થાય તો પણ આળસપરાયણ થવું નહિ. કારણ કે ઘણાં કારણો ભેગાં થવાથીજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ૧૩

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च ।
अनारंभे तु न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित् ॥१४॥

મનુષ્યમાં યોગ્ય ગુણ ન હોય તો ફળ ઓછુ મળે છે

અથવા નિષ્ફળતા મળે છે; પરંતુ આરંભજ ન કર્યો હોય તો તો નથી કાંઇ ફળ મળતું કે નથી કોઇ ગુણો જણાતા.૧૪

निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पंडित उच्यते ॥१५॥

જે પુરુષ નિશ્ચયપૂર્વક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ને કાર્ય પૂર્ણ થયા વિના શાન્ત થતો નથી; તથા જેનો સમય નિષ્ફળ જતો નથી અને જેણે મનને વશ કરેલું છે તેજ પંડિત કહેવાય છે.

आलस्यं मदमोहौ च चापल्यं गोष्ठिरेव च ।
स्तब्धता चाभिमानित्वं तथाऽत्यागित्वमेव च ।
एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः ॥१६॥

આલસ્ય, મદ–મોહ, ચપળતા, વૃથા વાર્તા, જડતા, અભિમાનીપણું તથા લોભ એ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓમાં સાત દોષો સદા રહેલા છે. ૧૬

यत्र धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत् कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥१७॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે જેનામાં ઘણા ગુણો હોય તેવા પુરુષને જોવો, પછી શાન્તિથી તેને મળવું અને પછી તેને પોતાના કાર્યમાં જોડવો. ૧૭

अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥१८॥

દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય શોધી કાઢવો અને

શોક ન કરતાં તે ઉપાયનો આરંભ કરવો, જેથી તે મુક્ત થયેલો પુરુષ દુ:ખ રહિત થાય છે. ૧૮

स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ।
जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥१९॥

સ્વભાવથી યત્ન કરવો. યત્નવાન પુરુષ દુ:ખી થતો નથી. પુરુષે જરા, મરણ ને રોગોથી પોતાના પ્રિય આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો. ૧૯

भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्त्तव्यमभीतवत् ॥२०॥

જ્યાંસુધી ભય ન આવી પડયો હોય ત્યાંસુધી મનુષ્યે ભયભીતની પેઠે તેનો ઉપાય વિચારવો; પરંતુ ભય આવેલો જણાયેથી નિર્ભયની પેઠે તેનો નાશ કરવો. ૨૦

व्यसनं चास्य कांक्षेत विवासं वा युधिष्ठिर ।
अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥२१॥

હે યુધિષ્ઠિર ! મનુષ્યની તો શું વાત, પરંતુ સમુદ્ર અથવા પહાડ પણ વિરોધી થાય તો તે દુ:ખ સહન કરવું અથવા બીજે સ્થળે જઇ રહેવું. ૨૧

यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।
समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥२२॥

શીત, તાપ, ભય, પ્રેમ, સમૃદ્ધિ કે અસમૃદ્ધિને લીધે જે પોતાનું કાર્ય છોડતો નથી તેજ પંડિત કહેવાય છે. ૨૨

अध्याय १२ मो–विज्ञता

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥१॥

માથાના વાળ ધોળા થવાથીજ વૃદ્ધ થવાતું નથી; પરંતુ યુવાન હોવા છતાં પણ જે વિદ્વાન હોય તે મનુષ્યને દેવતાઓ વૃદ્ધ કહે છે. ૧

धर्ममर्थं च कामं च त्रीनेतान् योऽनुपश्यति ।
अर्थमर्थानुबन्धं च धर्मन्धर्मानुबंधनम् ॥२॥
कामं कामानुबन्धं च विपरीतान् पृथक् पृथक् ।
यो विचिन्त्य धिया धीरो व्यवस्यति स बुद्धिमान् ॥३॥

ધર્મ, અર્થ તથા કામ, એ ત્રણેને જે પુરુષ જાણે છે અને તેનાં સ્વરૂપોનો તથા તેને સિદ્ધ કરવામાં સહાયક તેમજ વિપરીત એટલે બાધક થનારાં સાધનોનો જુદો જુદો વિચાર કરીને જે ધીર પુરુષ તેની-વ્યવસ્થા કરે છે તે બુદ્ધિમાન છે.

अनुबन्धानपेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
सम्प्रधार्य्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥४॥

સર્વ કર્મો સાધનો સાથે સંબંધવાળાં હોવાથી પ્રથમ સાધનોનો વિચાર કરવો અને તે પછીજ યોગ્ય નિશ્ચય કરીને કાર્ય આરંભવું જોઇએ; અને ઉતાવળથી કંઇ કરવું નહિ. ૪

अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकश्चैव कर्मणाम् ।

उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥५॥

કર્મનાં સાધનો, પરિણામ તથા પોતાનો પુરુષાર્થ, એ સર્વનો વિચાર કરીને ધીર પુરુષે યોગ્ય લાગે તો તે કર્મ કરવું અથવા ન કરવું. ૫

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिंत्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥६॥

આ કાર્ય કરવાથી અને નહિ કરવાથી શું ફળ થશે? કિંવા શું નુકસાન થશે? એનો વિચાર કરીને પછીજ પુરુષે યોગ્ય લાગે તો કાર્ય કરવું અથવા ન કરવું. ૬

तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥७॥

જે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓના તત્ત્વને જાણનારો છે તથા સર્વ કર્મોના યોગને જાણનારો છે અને મનુષ્યોનાં દુઃખોના ઉપાયોને જાણે છે તે પુરુષ પંડિત કહેવાય છે. ૭

अवस्थानुगताश्चेष्टाः समयानुगताः क्रियाः ।
तस्मादवस्थां समयं वीक्ष्य कर्म समाचरेत् ॥८॥

અવસ્થાને અનુસરીને કરેલો પરિશ્રમ અને સમયને અનુસરીને કરેલી ક્રિયા સફળ થાય છે; તેથી અવસ્થા અને સમય જોઈનેજ કાર્ય કરવું. ૮

प्रस्तावसदृशं वाक्यं स[illegible]दृशं प्रियम् ।
आत्मशक्तिसमं कोपं [illegible] स

પ્રસંગ પ્રમાણેજ વચન કહેવું; સદ્ભાવ પ્રમાણેજ પ્રિય કાર્ય કરવું અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણેજ ક્રોધ કરવો; એટલાં વાનાં જે પુરુષ જાણે છે તે પંડિત છે. ૯

अकालज्ञः सुदुर्मधाः कार्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारंभी प्रेत्य चेह विनश्यति ॥१०॥

સમયને ન જાણનારો, મંદ બુદ્ધિવાળો, કાર્યનાં સાધન તથા પરિણામ ઇત્યાદિથી અજાણ્યો અને કાર્યનો વૃથા સમારંભ કરનારો મનુષ્ય આ લોક તથા પરલોકમાં વિનાશ પામે છે.

देशकालौ तु संप्रेक्ष्यौ बलाबलमथात्मनः ।
नादेशकाले किंचित्स्यात् देशकालौ प्रतीक्षताम् ॥११॥

દેશ, કાળ તથા પોતાનું બળ અને નિર્બળતા જોવાં જોઇએ. યોગ્ય દેશકાળ વિના કોઈ કાર્ય થતું નથી; માટે દેશકાળ જોઇને તે પ્રમાણેજ વર્તવું. ૧૧

अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥१२॥

અતિશય ધન, વિદ્યા તેમજ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને જે પુરુષ નમ્રતાથી વર્તે છે તેને પંડિત કહે છે. ૧૨

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशली नरः ।
सर्वत्र सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदाः ॥१३॥

ભ્રમર જેમ પુષ્પોમાંથી સુગંધ ગ્રહણ કરે છે, તેમ કુશળ પુરુષે નાનાં અને મોટાં સર્વ શાસ્ત્રોમાંથી સાર ગ્રહણ કરવો.

युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ।
गान्धर्वशास्त्रं च कला परिज्ञेया नराधिप ॥१४॥

હે રાજન્! મનુષ્યે ન્યાયશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ગાંધર્વ-શાસ્ત્ર તથા કળા, એટલાં અવશ્ય જાણવાં જોઇએ. ૧૪

पुराणामितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च ।
महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव च ॥१५॥

પુરાણ, ઇતિહાસ, વિવિધ આખ્યાનો તથા મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રો એ સર્વ નિત્ય શ્રવણ કરવાં જોઈએ.

भारं स वहते तस्य ग्रंथस्यार्थं न वेत्ति यः ।
यस्तु ग्रंथार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रंथागमो वृथा ॥१६॥

વાંચવા કે સાંભળવા છતાં જે પુરુષ ગ્રંથના અર્થને જાણતો નથી તે વૃથાજ ગ્રંથનો ભાર વહન કરે છે. જે પુરુષ ગ્રંથમાં કહેલા અર્થના તત્ત્વને જાણનારો છે તેનોજ ગ્રંથનો અભ્યાસ સફળ છે. ૧૬

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥१७॥

જેને પોતાની બુદ્ધિ નથી તેને શાસ્ત્ર શું કરશે ? ચક્ષુ-હીન મનુષ્યને દર્પણ શું લાભ કરશે ? ૧૭

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति देशिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः१८

કહેલો અર્થ તો પશુઓ પણ ગ્રહણ કરે છે અને આજ્ઞા

કરવાથી ઘોડા તથા હાથીઓ પણ તે પ્રમાણે વર્તે છે; પરંતુ પંડિત પુરુષો તો વગર કહેજ સામાના મનનો ભાવાર્થ સમજી જાય છે. કારણ કે બીજાના મનનો ભાવ સમજવો એ બુદ્ધિનું ફળ છે. ૧૮

प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभानवान् ।
आशुग्रंथार्थवक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥१९॥

બોલવામાં ચતુર, વિવિધ કથાઓને જાણનારો, તર્કશક્તિવાળો, કહેલા મર્મને જાણનારો અને ઝડપથી ગ્રંથના અર્થને કહેનારો, એવો જે પુરુષ હોય તે પંડિત કહેવાય છે.

अप्युन्मत्तात् प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः ।
सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव कांचनम् ॥२०॥

જેમ પથ્થરમાંથી કાંચન કાઢી લેવામાં આવે છે, તેમ ગાંડા માણસનો બકવાદ તેમજ બાળકોનાં કાલાં કાલાં વચનો, એ સર્વમાંથી સાર ગ્રહણ કરવો. ૨૦

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि कांचनम् ॥२१॥

અમૃત વિષયુક્ત હોય તો વિષને દૂર કરીને અમૃત ગ્રહણ કરવું. બાળક પણ હિતનું વચન કહે તો તે ગ્રહણ કરવું. શત્રુમાં પણ સારો ગુણ હોય તો ગ્રહણ કરવો અને અપવિત્ર સ્થાનમાંથી પણ સુવર્ણ મળી આવે તો ગ્રહણ કરવું. ૨૧

प्रभवन् पृच्छते यो हि संमानयति वा पुनः ।

नूनं मन्ये स धर्मात्मा पंडिताख्यां च गच्छति ॥२२॥

જે મનુષ્ય પોતે જાણતો હોવા છતાં પણ બીજાને પૂછે છે અથવા તેનું સન્માન કરે છે તે નિશ્ચય પંડિત અને ધર્માત્મા કહેવાય છે. ૨૨

ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ।
प्रवक्तृन् पृच्छते योऽन्यान् स वै नापदमृच्छति ॥२३॥

તર્કવિતર્કમાં પારદર્શી અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંપન્ન વક્તાઓની સલાહ જે મનુષ્ય પૂછે છે તે આપત્તિ પામતો નથી.

अन्यथा बहुबुद्ध्याढ्यो वाक्यं वदति संसदि ।
अन्यथैव ह्यहंवादी दुर्बलं वदते वचः ॥२४॥

જે અહંકારી પુરુષ સભામાં બીજાને હલકાં વચન કહે છે તે ઘણો બુદ્ધિશાળી હોય તોપણ દુર્બળ કહેવાય છે. ૨૪

अनागतं हि बुध्येत यच्च कार्यं पुरःस्थितम् ।
न तु बुद्धिक्षयात् किंचिदतिक्रामेत् प्रयोजनम् ॥२५॥

હાલ કરવાનાં તેમજ ભવિષ્યમાં કરવાનાં કામો ધ્યાનમાં રાખવાં. તેમ ન કરવાથી ધારેલા હેતુનું કોઈ સમયે ઉલ્લંઘન થઇ જાય છે. ૨૫

नाप्राप्यमभिवांछन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।
आपत्सु न च मुह्यन्ति नराः पंडितबुद्धयः ॥२६॥

જે અપ્રાપ્ત વસ્તુને મેળવવા ઇચ્છતા નથી અને નાશ પામેલાને શોચતા નથી તથા આપત્કાળમાં પણ જે મોહ

પામતા નથી તેવા પુરુષો પંડિત કહેવાય છે. ૨૬

रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥२७॥

રાગ, અહંકાર, માન, દ્રોહ, પાપકર્મ તથા બીજાનું અ-હિત, એવાં કામો ધીમેથી વિચાર કરીને કરનારો વખણાય છે.

बंधूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।
अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥२८॥

બંધુઓ, મિત્રો, નોકરો તથા સ્ત્રીજનોના ગુપ્ત અપરાધો વિષે ધીમેથી વિચાર કરીને નિશ્ચય કરનારો વખણાય છે.

सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः ।
यश्चिनोति शुभान्येव स तंत्राणीह पश्यति ॥२९॥

જે સુખમાં તેમ દુઃખમાં ડહાપણથી વર્તે છે અને જે શુભ તથા અશુભ પરિણામને જાણે છે તેજ શાસ્ત્રને જાણે છે

निरर्थकलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥३०॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્ય મૂઢ લોકોની પેઠે નિરર્થક કલહ ન કરવાથી જગતમાં કીર્તિ મેળવે છે અને અનર્થ થતો નથી.૩૦

अप्रियस्यापि पथ्यस्य परिणामः सुखावहः ।
वक्ता श्रोता च यत्रास्ति रमन्ते तत्र संपदः ॥३१॥

જે અપ્રિય છતાં પણ હિતકારી તથા પરિણામે સુખ આપનારૂં હોય એવું વચન સાંભળનારા અને કહેનારા જ્યાં

હોય છે ત્યાં સંપત્તિઓ રમણ કરે છે. ૩૧

श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां हितमिच्छता ।
अकर्तव्यो हि निर्बन्धो निर्बन्धो हि क्षयोदयः ॥३२॥

શુભની ઇચ્છાવાળા પુરુષે પોતાના હિતેચ્છુ મિત્રોનાં વાક્ય સાંભળવાં જોઈએ અને હઠ કરવી જોઇએ નહિ. કારણ કે હઠ કરવાથી કલ્યાણનો નાશ થાય છે. ૩૨

सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितम् ।
विपत् सन्निहिता तस्य स नरः शत्रुनंदनः ॥३३॥

શુભેચ્છક મિત્રોની વાતને જે પુરુષ સાંભળતો નથી તેને વિપત્તિ વહેલી આવે છે અને તે પુરુષ શત્રુઓને આનંદ આપનારો થાય છે. ૩૩

योऽसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सताम् ।
परान्वृणीते स्वान् द्वेष्टि तं गौस्त्यजति भारत ॥३४॥

અસાધુઓને સેવનારો, વૃથા કામો કરનારો, મિત્રોનું કહેવું ન સાંભળનારો, પારકાઓનો આદર કરનારો, પોતાના જનોનો દ્વેષ કરનારો, એવા પુરુષને પૃથ્વી ત્યજે છે. ૩૪

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन् ।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥३५॥

દુષ્ટ માણસ વિદ્યા ભણ્યો હોય તો પણ તેનો ત્યાગ કરવો. મણિને ધારણ કરેલો સર્પ શું ભયંકર નથી ? ૩૫

मंत्रयेत् सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।

स्निग्धैश्च नीतिविन्यसान् मूर्खान् सर्वत्र वर्जयेत् ॥३६॥

વિદ્વાન સાથે ગુપ્ત વાત કરવી, શક્તિવાન પાસે કાર્ય કરાવવું, સ્નેહી સાથે નીતિ–અનીતિનો વિચાર કરવો અને મૂર્ખ મનુષ્યનો સર્વદા ત્યાગ કરવો. ૩૬

प्रज्ञावृद्धं धर्म्मवृद्धं स्वबंधुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य यः संपृच्छेन्नो स मुह्येत् कदाचित्

કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્ય કામો વિષે જ્ઞાનવૃદ્ધ, ધર્મવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ અને વિદ્યાવૃદ્ધ એવા પોતાના સર્વ બંધુઓને માન આપીને તથા તેમને પ્રસન્ન કરીને તેમની જે સલાહ પૂછે છે તે પુરુષ કદી પણ મુંઝાતો નથી. ૩૭

परिच्छेदो हि पांडित्यं यदापन्ना विपत्तयः ।
अपरिच्छेदकर्तॄणां विपदः स्युः पदे पदे ॥३८॥

વિપત્તિઓ આવી પડી હોય ત્યારે પણ સમય પ્રમાણે વર્તવામાં પંડિતાઈ છે. જેઓ તેમ ન વર્તે તેમને પગલે પગલે વિપત્તિઓ આવી પડે છે. ૩૮

सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान् सृजेद्बुधः ॥३९॥

આવી પડેલી સર્વ આપત્તિઓનો સારી રીતે વિચાર કરીને નજીકના તથા દૂરના સર્વ ઉપાયો બુદ્ધિમાને કરવા.

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥४०॥

જેનો જેવો સ્વભાવ હોય તે પ્રમાણે તેના અંતરમાં પ્રવેશ કરીને બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તેને પોતાને વશ કરવો.૪૦

चलत्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।
नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥४१॥

બુદ્ધિમાને એક પગ સ્થિર થયા પછીજ બીજો પગ મૂકવો. બીજું સ્થાન જોયા વગર પ્રથમનું સ્થાન ત્યજવું નહિ.૪૧

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥४२॥

જે મનુષ્ય સ્થિર વસ્તુનો ત્યાગ કરીને અસ્થિર વસ્તુનું સેવન કરે છે, તેની સ્થિર વસ્તુ નાશ પામે છે અને અસ્થિર વસ્તુ તો નાશ પામેલીજ છે.૪૨

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।
द्वावेतौ सुखमेधेत यद्भविष्यो विनश्यति ॥४३॥

સંકટ આવી પડ્યા પહેલાં ગોઠવણ કરનારા અને સમયસૂચકતાવાળા, એ બે પ્રકારના જનો સુખી થાય છે. જેઓ કેવળ ભવિષ્ય પરજ આશા રાખે છે તેઓ નાશ પામે છે.૪૩

सुमंत्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥४४॥

ઉત્તમ મંત્રણાપૂર્વક વિચાર કરીને પરાક્રમસહિત કાર્ય કરવાથી અર્થ સિદ્ધ થાય છે અને દૈવ પણ અનુકૂળ થાય છે.

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।

तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥४५॥

જેમ તૃણ ભેળાં કરીને બનાવેલાં દોરડાંથી બળવાન હાથી પણ બંધાય છે; તેમ નાની નાની વસ્તુઓનો પણ સંગ્રહ કરવાથી તે કાર્યસાધક થાય છે.૪૫

सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।
यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥४६॥

ફળ તથા છાયાવાળા મોટા વૃક્ષનોજ આશ્રય લેવો જોઇએ; કેમકે કદાચ દૈવયોગને લીધે ફળ ન મળે તો પણ તેની છાયા તો કોઈથી અટકાવી શકાતી નથી.૪૬

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥४७॥

સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, સારા આચરણવાળો, ધર્મને જાણનારો, સત્યવાદી, મોટા પક્ષવાળો, ધનવાન અને શ્રેષ્ઠ હોય એવા પુરુષનેજ ડાહ્યા પુરુષે ધનાદિ સોંપવું.

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥४८॥

સારૂં જૂનું અન્ન, પંડિત પુત્ર, સારી કેળવાયેલી સ્ત્રી, સારી રીતે સેવેલો રાજા, સુવિચારયુક્ત કહેલું વચન અને સારી રીતે વિચાર કરીને કરેલું કાર્ય–એ સર્વ ઘણા કાળે પણ બગડતાં નથી. ૪૮

करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मंत्रो न भिद्यते ॥४९॥

જે કામો હજી કરવાનાં હોય તે કહેવાં નહિ, પણ કર્યા પછીજ કહેવાં. ધર્મ, અર્થ અને કામ સંબંધી કાર્યો તથા તે સંબંધી ગુપ્ત વિચાર પ્રકટ ન થાય તેમ કરવું. ૪૯

यस्य कृत्यं न जानन्ति मंत्रं वा मंत्रितं परे ।
कृतमेवास्य जानन्ति स वै पंडित उच्यते ॥५०॥

જે પુરુષનું કરવાનું કાર્ય, ગુપ્ત વિચાર તથા કહેલી વાત બીજાઓ જાણી શકતા નથી; પરંતુ તેણે કરેલાં કામોજ જાણી શકે છે તેનેજ પંડિત કહે છે. ૫૦

परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ॥५१॥

જે પુરુષ પોતેજ દોષી છતાં બીજાઓ ઉપર દોષ નાખે છે અને જે બીજાઓ ઉપર વિનાકારણ ક્રોધ કરે છે તે પુરુષ ઘણોજ મૂઢ છે. ૫૧

वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥५२॥

જે પુરુષ વનસ્પતિનાં કાચાં ફળ ચૂંટી લે છે તે તેમાંથી રસ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, પણ ઉલટો બી પણ ખુએ છે.

यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥५३॥

યોગ્ય કાળે પાકેલું ફળ જે ગ્રહણ કરે છે, તેને તેમાંથી રસ મળે છે અને તેના બીજમાંથી પાછાં ફળ મળે છે. ૫૩

ऋणशेषोऽग्निशेषश्च व्याधिशेषस्तथैव च ।
पुनश्च वर्द्धते यस्मात् तस्मात् शेषं न कारयेत् ॥५४॥

દેવું, અગ્નિ અને વ્યાધિ, એ થોડાં હોય તો પણ પાછાં વધી જાય છે; તે માટે તેનો તો સમૂળો નાશ કરવો. ૬૪

कांश्चिदर्थान् नरः प्राज्ञो लघुमूलान् महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्त्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥५५॥

નાની શરૂઆતવાળા છતાં મહાન ફળને આપનારા એવા કોઇ પણ કાર્યનો બુદ્ધિમાન માણસ જલદી આરંભ કરે છે અને પછી તેમાં વિઘ્ન આવવા દેતો નથી. ૫૫

किमप्यस्ति स्वभावेन सुन्दरं वाप्यसुन्दरम् ।
तदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुन्दरम् ॥५६॥

આ સંસારમાં સ્વભાવથીજ સુંદર અથવા અસુંદર હોય એવી કયી વસ્તુ છે ! જે જે વસ્તુ જેને જેને રુચે છે તે તે વસ્તુજ તેને તેને સુંદર લાગે છે. ૫૬

न वृद्धिर्बहुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।
क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥५७॥

જે વૃદ્ધિ કરવાથી બીજાને હાનિ થાય છે તે વૃદ્ધિ માન આપવા યોગ્ય નથી; પરંતુ જે હાનિથી બીજાને લાભ થાય તેવી હાનિ બહુ માન આપવા યોગ્ય છે. ૫૭

अध्याय १३ मो–आत्ममर्यादा अने प्रभुसेवक

अधोधः पश्यतः कस्य महिमा नोपचीयते ।
अपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ॥१॥

પોતાને હલકો માનનાર કયો માણસ મોટાઇ પામતો નથી ? પોતાને ઉંચા માનનારા બધાજ દારિદ્ર પામે છે.૧

मणिर्लुण्ठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।
यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥२॥

મણિ ભલે પગમાં રખડતો હોય અને કાચને મસ્તક પર ધારણ કર્યો હોય તો ભલે તે તેમ રહો; પરંતુ કાચ તે કાચ અને મણિ તે મણિજ છે.૨

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम् ।
स्वातंत्र्य यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥३॥

શરીરની સ્વતંત્રતા જે મૂર્ખોએ છોડી દીધી છે; એવા સેવા કરીને ધનને ઇચ્છનારા સેવકો જે કામ કરે છે તે તો જુઓ !

अबुधैरर्थलाभाय पण्यस्त्रीभिरिव स्वयम् ।
आत्मा संस्कृत्य संस्कृत्य परोपकरणीकृतः ॥४॥

વેશ્યાઓ જેમ ધનના લાભને માટે શરીરને શોભીતું કરીને પારકાના ઉપભોગમાં આપે છે, તેમ મૂર્ખ માણસો પણ ધનને માટે શરીરને સારૂં રાખીને પરાધીન કરે છે. ૪

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुंचति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥५॥

મોટો થવા માટે જે પોતે નીચો થાય છે, જીવિત માટે પ્રાણ આપે છે અને સુખના હેતુથી દુઃખી થાય છે; એવો તો મૂઢ સેવક (ચાકર) વિના બીજો કોણ હોય? ૫

एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तिता ।
ये पराधीनतां यातास्ते वै जीवन्ति के मृताः ॥६॥

પરાધીન રહ્યા વિના જીવનનો નિર્વાહ કરવો એજ જન્મની સફળતા છે. જેઓ પરાધીન છે તેઓને જો જીવતા કહીએ તો પછી મરેલા કોને કહેવા? ૬

अर्जितं स्वेन वीर्येण नाप्यपाश्रित्य कंचन ।
फलं शाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ॥७॥

બીજાનો આશ્રય ન ગ્રહણ કરતાં પોતાના ઘરમાં પોતાના પુરુષાર્થથી મેળવેલા ફળ–શાકનું સ્વતંત્રપણે ભોજન કરવું તેજ ઉત્તમ છે. ૭

परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
सुमृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥८॥

પરાયે ઘેર તિરસ્કાર પામીને નિત્યપ્રતિ નાના પ્રકારનાં મિષ્ટાન્ન ભોજન કરવામાં આવે તો પણ તે સુખકારક નથી; માટે સારા પુરુષો તેમ કરવા ઇચ્છતા નથી. ૮

श्ववत् कीलालपो यस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति ।

धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥९॥

જે મનુષ્ય બીજાનું માંસ ખાનાર શ્વાનની પેઠે પરાયું અન્ન ખાવાને ઇચ્છે છે, તેવા દુરાત્મા તથા કંજુસ મનુષ્યના તે ભોજનને ધિક્કાર છે. ૯

अभिमतं यो अवगम्य भर्तुः सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्रीः ।
वक्ता हितानामनुरक्त आर्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकंप्यः ॥

જે મનુષ્ય પોતાના સ્વામીનો અભિપ્રાય જાણીને આળસ વિના સર્વ કાર્યો કરે છે; તથા જે હિતવચનને કહેનારો, પ્રીતિવાળો અને કરેલા ઉપકારને જાણનારો છે; તેના ઉપર પોતાના આત્મા સમાન દયા રાખવી. ૧૦

यस्तात नो क्रुध्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हितेरतस्य ।
तस्मिन् भृता भर्तरि विश्वसंति न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥

નોકર, આશ્રિત મનુષ્ય તથા શુભેચ્છક, એ ત્રણેના ઉપર જે સર્વદા ક્રોધ કરતો નથી તેવા શેઠ પર નોકરો વિશ્વાસ રાખે છે, અને આપત્તિમાં પણ તેનો પરિત્યાગ કરતા નથી.

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥१२॥

પરાધીનતા એ સર્વ દુઃખ છે, અને સ્વાધીનતા એ સર્વ સુખ છે; સુખ અને દુઃખનું સંક્ષેપમાં એ પ્રમાણે લક્ષણ જાણવું. ૧૨

अध्याय १४ मो–बंधुता अने संसर्ग

परोऽपि हितवान् बंधुर्बन्धुरप्यहितः परः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम् ॥१॥

પારકા છતાં પણ જો હિત કરનારો હોય તો તે બંધુ છે, અને બંધુ છતાં પણ અહિત કરતો હોય તો તે પરાયો છે. રોગ પોતાના દેહથી ઉપજવા છતાં પણ અહિત કરે છે અને ઔષધ અરણ્યમાં ઉપજવા છતાં પણ હિતકારી થાય છે. ૧

औरसं कृतसम्बन्धं तथा वंशक्रमागतम् ।
रक्षितं व्यसनेभ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥२॥

ઔરસ (પુત્ર), સંબંધથી થયેલા, વંશપરંપરાના તથા દુઃખથી બચાવનારા, એ ચાર પ્રકારના મિત્ર છે. ૨

स्वाभाविकन्तु यन्मित्रं भाग्येनैवाभिजायते ।
तदकृत्रिमसौहार्दमापत्स्वपि न मुंचति ॥३॥

સ્વભાવ મળવાથી થનારો મિત્ર ભાગ્યમાં હોય તોજ મળે છે. કારણ કે તે અકૃત્રિમ એટલે સ્વાભાવિક મિત્રતા આપત્કાળે પણ છૂટતી નથી. ૩

न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे ।
विश्वासस्तादृशः पुंसां यावन्मित्रे स्वभावजे ॥४॥

સ્વાભાવિક મિત્રમાં જેવો વિશ્વાસ હોય છે તેવો માતામાં, સ્ત્રીમાં, સગા ભાઈમાં અને પુત્રમાં પણ નથી હોતો. ૪

शुचित्वं त्यागिता शौर्यं समान्यं सुखदुःखयोः ।
दाक्षिण्यं चानुरक्तिश्च सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥५॥

પવિત્રતા, ઉદારતા, શૂરવીરતા, સુખદુઃખમાં સમભાવ, ચતુરાઇ, પ્રેમ ને સત્યતા, એ ગુણો નિઃસ્વાર્થી મિત્રના છે.૫

रहस्यभेदो याञ्चा च नैष्ठुर्यं चलचित्तता ।
क्रोधो निःसत्यता द्यूतमेतन्मित्रस्य दूषणम् ॥६॥

ગુપ્ત વાત કહી દેવી, યાચના કરવી, કુવચન, ચિત્તની અસ્થિરતા, ક્રોધ, જૂઠ ને જુગાર એટલાં મિત્રનાં દૂષણો છે.૬

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् ।
तयोर्विवाहः सख्यं च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥७॥

જેઓ ધનમાં તથા જ્ઞાનમાં સમાન હોય તેઓ વચ્ચે-જ વિવાહ અને મિત્રતા થાય છે; હલકા અને મોટાઓની વચ્ચે થતી નથી. ૭

ययोश्चित्तेन वा चित्तं नैभृतं निभृतेन वा ।
समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यति ॥८॥

જેઓનાં ચિત્ત, ગુપ્ત આચરણ તથા બુદ્ધિ સમાન હોય છે તેઓની મૈત્રી જીર્ણ થતી નથી—તાજીજ રહે છે. ૮

मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ॥९॥

ડાહ્યો મનુષ્ય યુક્તિ વડે પરીક્ષા કરીને, બુદ્ધિ વડે વારંવાર યોગ્યતાનો નિશ્ચય કરીને તથા જોઇને, સાંભળીને

અને વધારે ખાત્રી કરીને જે મનુષ્ય બુદ્ધિમાન જણાય તેનીજ મૈત્રી કરે છે. ૯

दुर्बुद्धिमकृतज्ञं च च्छन्नं कूपं तृणैरिव ।
विवर्जयीत मेधावी तस्मिन् मैत्री प्रणश्यति ॥१०॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે દુર્બુદ્ધિવાળા અને કરેલા ગુણને નહિ જાણનારા મનુષ્યનો તૃણથી ઢંકાયેલા કૂવાની માફક પરિત્યાગ કરવો. કેમકે તેવાની મૈત્રી નહિ ટકતાં નાશ પામે છે.

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुंभं पयोमुखम् ॥११॥

અંદર વિષથી ભરેલો હોય અને ઉપર દેખાવ માટે થોડું દૂધ હોય તેવા ઘડાનો જેમ ત્યાગ કરાય છે, તેવીજ રીતે પાછળથી કાર્યની હાનિ કરે અને પ્રત્યક્ષમાં પ્રિય વચન બોલે એવા મિત્રનો ત્યાગ કરવો. ૧૧

ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः ।
ते पापा इति विख्याताः सत्रासे परिगर्हिताः ॥१२॥

જેઓ જુદાઇ કરાવનારા, સ્વાર્થી, નિર્લજ્જ અને શઠ છે તેઓ પાપીતરીકે વિખ્યાત છે; તેમનો સહવાસ રાખવો નહિ.

यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ।
अल्पेप्यपकृते मोहान्न शान्तिमधिगच्छति ॥१३॥

થોડા પણ નુકસાનથી જેઓ બીજા પર અપવાદ મૂકી તેનો નાશ કરવા યત્ન કરે છે, તેવા મોહ પામેલા મનુષ્યો

શાંતિ પામતા નથી. ૧૩

तादृशै संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान् दूराद्विवर्जयेत् ॥१४॥

વિદ્વાન પુરુષે બુદ્ધિથી સારી રીતે વિચાર કરીને ઉપર જણાવ્યા જેવા નીચ, ઘાતકી અને કરેલા ગુણને નહિ જાણનારા મનુષ્યોનો સંગ દૂરથીજ ત્યજવો. ૧૪

कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ॥१५॥

કરેલા ઉપકારને જાણનારો, ધાર્મિક, સત્યવાદી, ઉદાર, દૃઢ પ્રીતિવાળો, જિતેંદ્રિય, મર્યાદા રાખવાવાળો અને દુઃખમાં પણ ત્યાગ ન કરે તેવોજ મિત્ર કરવો યોગ્ય છે. ૧૫

दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लंघयेत् ।
धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान् स कुलीनशताद्वरः ॥१६॥

હલકા કુળવાળો હોય વા કુળવાન હોય પણ જે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી; ધર્મની ઇચ્છાવાળો, કોમળ અને લજ્જાવાળો છે તે કુળવાન કરતાં સોગણો શ્રેષ્ઠ છે. ૧૬

स बंधुर्यो विपन्नानामापदुद्धरणक्षमः ।
न तु भीतपरित्राणवस्तूपालम्भपण्डितः ॥१७॥

તેજ ખરો બંધુ છે, કે જે વિપત્તિમાં પડેલા મિત્રોનો આપત્તિથી ઉદ્ધાર કરે છે. ભયમાંથી છોડાવવાને સમયે જે ડાહ્યો થઇને ઠપકો દે તે બંધુ નથી. ૧૭

आकेशग्रहणान्मित्रमकार्यात् संनिवर्त्तयन् ।
अवाच्यः कस्यचिद्भावि कृतयत्नो यथाबलम् ॥१८॥

કેશ પકડીને પણ મિત્રને ખોટા કાર્યથી નિવૃત્ત કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરનારો પુરુષ પાછળથી કોઈના પણ ઠપકાને પાત્ર થતો નથી. ૧૮

ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
सर्वयत्नेन माध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥१९॥

જ્ઞાતિઓના માંહોમાંહેના ભેદ પડ્યા હોય ત્યારે જે મિત્ર કાંઇ કામ આવતો નથી અને સર્વ પ્રયત્નથી પોતે જુદો રહે છે; તેને બુદ્ધિવાન પુરુષો મિત્ર ગણતા નથી. ૧૯

व्यसने क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥२०॥

દુ:ખથી પીડા પામતા મિત્રને યથાશક્તિ શિખામણ આપીને જે પુરુષ દુ:ખથી મુક્ત કરવાનો યત્ન કરતો નથી તેને બુદ્ધિમાન પુરુષો ધાતકી ગણે છે. ૨૦

नैतन्मित्रे यस्य कोपाद्बिभेति यद्वा मित्रं शंकितेनोपचर्यम् ।
यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥२१

જેના કોપથી ભય લાગતો હોય કિંવા જે મિત્ર સાથે વ્યવહાર કરતાં શંકા થાય તે મિત્ર ગણાતો નથી; પરંતુ જે મિત્ર સાથે પિતાની પેઠે વિશ્વાસ રાખવામાં આવે તેજ મિત્ર ગણાય છે. બીજાઓની મિત્રતા તો સંબંધમાત્ર છે. ૨૧

तस्मात् प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ।
सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥२२॥

તે માટે ડાહ્યા, વૃદ્ધ, સારા સ્વભાવવાળા, તપસ્વી અને મનને વશ રાખનારા સત્પુરુષોનોજ સંસર્ગ રાખવો. ૨૨

येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
तान् सेवेत् समास्ताहि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥२३॥

વિદ્યા, જન્મ અને કર્મ, એ ત્રણે જેમનાં શુદ્ધ હોય એવાઓનોજ સહવાસ કરવો. કારણ કે તેઓ સાથે બેસવું એ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા કરતાં પણ વિશેષ લાભદાયક છે. ૨૩

वस्त्रमापस्तिला भूमिर्गंधो वासयते यथा ।
पुष्पानामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥२४॥

વસ્ત્ર, જળ, તલ અને ભૂમિ, એ જેમ પુષ્પના સંસર્ગથી સુગંધવાળાં થાય છે; તેમજ ગુણી પુરુષના સંસર્ગથી મનુષ્યો ગુણવાન થાય છે. ૨૪

मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरिव समागमः ।
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥२५॥

મૂર્ખાઓનો સમાગમ મોહજાળનેજ ઉપજાવે છે અને સાધુસમાગમ દિનપ્રતિદિન ધર્મનેજ આપનાર છે. ૨૫

सतां सकृत् संगतमीप्सितं परं ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं ततः सतां सन्निवसेत्समागमे ॥२६॥

સજ્જનોનો એક વાર પણ યથેચ્છ સમાગમ થાય છે

તો તે પછી મિત્રતા થાય છે. સત્પુરુષોનો સમાગમ નિષ્ફળ થતો નથી; માટે સત્પુરુષોના સમાગમમાં રહેવું. ૨૬

महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चंडाश्च शौंडाश्च महाशनाश्च चौराश्चदुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः॥२७॥

સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી, પાપથી રહિત અને પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની સાથે મિત્રતા રાખવી; અને ક્રૂર, ક્લેશ કરનારી, ઘણું ખાનારી, ચોરી કરનારી, દુષ્ટ તથા ચપળતાવાળી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. ૨૭

अध्याय १५ मो–राजनीति

सर्वो दंडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
दंडस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥१॥

સર્વ લોકો કેવળ દંડના ભયથી આધીન રહે છે. સ્વભાવથીજ પવિત્ર હોય એવા પુરુષો તો દુર્લભ છે. દંડના ભયથીજ આખું જગત ભોજન ઈત્યાદિ ભોગ ભોગવે છે. ૧

दंडः शास्ति प्रजाः सर्वा दंड एवाभिरक्षति ।
दंडः सुप्तेषु जागर्ति दंडं धर्मं विदुर्बुधाः ॥२॥

સર્વ પ્રજાઓને દંડજ શિક્ષા કરે છે અને ઉંઘતા લોકોનું રક્ષણ દંડજ જાગ્રત રહીને કરે છે; માટેજ પંડિત પુરુષો દંડને ધર્મરૂપ જાણે છે. ૨

स राजा पुरुषो दंडः स नेता शासिता च सः ।
चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥३॥

દંડ રાજા છે; દંડ પુરુષ છે; દંડ ખરે રસ્તે ચલાવનાર છે અને દંડજ ચારે આશ્રમોના ધર્મનો જામીન છે. ૩

तस्माहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥४॥

સત્યવાદી, વિચારીને કાર્ય કરનાર, વિદ્વાન અને ધર્મ, અર્થ તથા કામને જાણનારો રાજાજ દંડ કરવાને યોગ્ય છે.૪

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यगूनेता ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लुवेतेह नौरिव ॥५॥

જેમ ખલાસી સિવાય નાવ દરિયામાં બૂડે છે, તેમ નિયામક રાજા વિના સર્વ રૈયત નાશ પામે છે. ૫

समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रंजयति प्रजाः ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥६॥

જે રાજા પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે તેના પર સર્વ પ્રજા પ્રીતિ કરે છે; અને યોગ્ય રીતે રક્ષણ ન કરવાથી સર્વનો વિનાશ થાય છે. ૬

तस्करेभ्यो नियुक्तेभ्यः शत्रुभ्यो नृपवल्लभात् ।
नृपतिर्निजलोभाच्च प्रजा रक्षेत् पितेव हि ॥७॥

ચોરોથી, અધિકારીઓથી, શત્રુઓથી, રાજાના સ્નેહીઓથી અને પોતાના (રાજાના) લોભથી રાજાએ પિતાની

પેઠે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. ૭

साम्वत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद् वलिम् ।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृपु ॥८॥

રાજાએ સમર્થ મંત્રીઓ દ્વારા વર્ષમાં લેવા લાયક ધાન્ય વગેરેના હિસ્સા મંગાવી લેવા અને લોકમાં કર–વેરા વગેરે લેવામાં રાજનીતિ મુજબ વર્તવું; તથા પોતાના દેશ-ના રહેનારાઓ સાથે સ્નેહાદિથી પિતાની પેઠે વર્તવું. ૮

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथांगारकारकः ॥९॥

બાગના માળીની પેઠે વૃક્ષ પરથી ફૂલ ફૂલ વીણી લેવાં; પરંતુ કોયલા બનાવનારની પેઠે તેનું મૂળ કાપવું નહિ. ૯

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।
उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥१०॥

રાજાએ યોગ્ય કર વગેરેનો ત્યાગ કરીને પોતાનો નાશ કરવો નહિ; તેમજ અધિક લોભને વશ થઇને બીજાઓનો નાશ કરવો નહિ. કારણ કે પોતાનો નાશ થવાથી પોતાને તેમજ બીજાઓને પણ પીડા થાય છે. ૧૦

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥११॥

પોતે નિર્ધન હોય તો પણ ન લેવા યોગ્ય ધન–કર હોય તે રાજાએ લેવું નહિ અને અત્યંત ધનાઢ્ય હોય તો-

પેઠે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. ૭

सान्वत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद् बलिम् ।
स्याचाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृपु ॥८॥

રાજાએ સમર્થ મંત્રીઓ દ્વારા વર્ષમાં લેવા લાયક ધાન્ય વગેરેના હિસ્સા મંગાવી લેવા અને લોકમાં કર–વેરા વગેરે લેવામાં રાજનીતિ મુજબ વર્તવું; તથા પોતાના દેશ-ના રહેનારાઓ સાથે સ્નેહાદિથી પિતાની પેઠે વર્તવું. ૮

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथांगारकारकः ॥९॥

બાગના માળીની પેઠે વૃક્ષ પરથી ફૂલ ફૂલ વીણી લેવાં; પરંતુ કોયલા બનાવનારની પેઠે તેનું મૂળ કાપવું નહિ. ૯

नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।
उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥१०॥

રાજાએ યોગ્ય કર વગેરેનો ત્યાગ કરીને પોતાનો નાશ કરવો નહિ; તેમજ અધિક લોભને વશ થઇને બીજાઓનો નાશ કરવો નહિ. કારણ કે પોતાનો નાશ થવાથી પોતાને તેમજ બીજાઓને પણ પીડા થાય છે. ૧૦

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।
न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥११॥

પોતે નિર્ધન હોય તો પણ ન લેવા યોગ્ય *
હોય તે રાજાએ લેવું નહિ અને અત્યં

પણ લેવા યોગ્ય હોય તેવું થોડું પણ છોડી દેવું નહિ. ૧૧

वृद्धबालधनं रक्ष्यमंधस्य कृपणस्य च ।
न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदंताधनं हरेत् ।
कृतं कृपणवृत्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृपश्रियम् ॥१२॥

વૃદ્ધ, બાળક, અંધ અને દીન મનુષ્યોના ધનનું રાજાએ રક્ષણ કરવું; કૂવા વગેરે કરાવી તેનો કર લેવો નહિ. ઘણી ગરીબ સ્ત્રીઓ પાસેથી કર લેવો નહિ. ભીખથી ભેગું કરેલું ધન લેવાથી રાજ્ય અને રાજાની લક્ષ્મી નષ્ટ થાય છે.

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत् ।
यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चतीतशैशवः ॥१३॥

જે બાળકની મિલ્કત તેના કાકા વગેરે પચાવી જવા ચાહતા હોય તેવા અનાથ બાળકની મિલ્કત જ્યાં લગી તે યોગ્ય રીતે મિલ્કતની વ્યવસ્થા કરવામાં હોંશિયાર થાય ત્યાં સુધી તેની માલમતાનું રાજાએ રક્ષણ કરવું. ૧૩

प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥१५॥

જે ધનનો સ્વામી જણાતો ન હોય તેવા ધનની રાજાએ ત્રણ વર્ષ સુધી રક્ષા કરવી અને ત્યાં સુધીમાં તેનો સ્વામી આવે તો તે ધન તેને આપવું અને ન આવે તો તે પછી રાજાએ લેવું. ૧૫

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।
राजा तदुपयुंजानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥१६॥

પ્રજાનું ચોરોએ ચોરેલું ધન રાજાએ પાછું મેળવીને તેના ધણીને આપવું. તેમ ન કરતાં રાજા પોતે રાખી લે તો ચોરનું પાપ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथं च न ॥१७॥

રાજા કે રાજાના નીમેલા અધિકારી નોકરોએ ધનના લોભ વગેરેથી દેવા (ઋણ) સંબંધીના દાવા–ટંટાઓને જન્મ ન અપાવવો અને અર્થી પ્રત્યર્થી વડે પહોંચાડેલા કાર્યમાં પણ ધન વગેરેના લોભને લીધે બેદરકારી ન રાખવી. ૧૭

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनपेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबांधवः ॥१८॥

જે રાજા મોહવશ થઇને પોતાના રાજ્યમાંથી અયોગ્ય રીતે કર–વેરા લે છે, તે રાજા રાજ્યથી, જીવિતથી તથા

પણ લેવા યોગ્ય હોય તેવું થોડું પણ છોડી દેવું નહિ. ૧૧

वृद्धबालधनं रक्ष्यमंधस्य कृपणस्य च ।
न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदंताधनं हरेत् ।
कृतं कृपणवृत्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृपश्रियम् ॥१२॥

વૃદ્ધ, બાળક, અંધ અને દીન મનુષ્યોના ધનનું રાજાએ રક્ષણ કરવું; કૂવા વગેરે કરાવી તેનો કર લેવો નહિ. ઘણી ગરીબ સ્ત્રીઓ પાસેથી કર લેવો નહિ. ભીખથી ભેગું કરેલું ધન લેવાથી રાજ્ય અને રાજાની લક્ષ્મી નષ્ટ થાય છે.

बालदायादिकं रिक्थं तावद्राजानुपालयेत् ।
यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चतीतशैशवः ॥१३॥

જે બાળકની મિલ્કત તેના કાકા વગેરે પચાવી જવા ચાહતા હોય તેવા અનાથ બાળકની મિલ્કત જ્યાં લગી તે યોગ્ય રીતે મિલ્કતની વ્યવસ્થા કરવામાં હોંશિયાર થાય ત્યાં સુધી તેની માલમતાનું રાજાએ રક્ષણ કરવું. ૧૩

वंध्यास्वपुत्रासु चैव स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पातिव्रतासु च स्त्रीपु विधवास्वातुरासु च ॥१४॥

જેના પતિએ બીજો વિવાહ કર્યો હોય તેવી શોક્યવાળી સ્ત્રીને નિર્વાહ માટે આપેલા ધનનું, વાંઝણીના ધનનું, નખોદિયાના ધનનું અને પતિવ્રતા વિધવા અને રોગી સ્ત્રીના ધનનું પણ રાજાએજ રક્ષણ કરવું, કે જેથી કરીને તે પોતાની વહાલી પ્રજા હેરાનગતિ ન ભોગવવા પામે. ૧૪

प्रणष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत् स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥१५॥

જે ધનને સ્વામી જણાતો ન હોય તેવા ધનની રાજાએ ત્રણ વર્ષ સુધી રક્ષા કરવી અને ત્યાં સુધીમાં તેનો સ્વામી આવે તો તે ધન તેને આપવું અને ન આવે તો તે પછી રાજાએ લેવું. ૧૫

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।
राजा तदुपयुंजानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥१६॥

પ્રજાનું ચોરોએ ચોરેલું ધન રાજાએ પાછું મેળવીને તેના ધણીને આપવું. તેમ ન કરતાં રાજા પોતે રાખી લે તો ચોરનું પાપ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः ।
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथं च न ॥१७॥

રાજા કે રાજાના નીમેલા અધિકારી નોકરોએ ધનના લોભ વગેરેથી દેવા (ઋણ) સંબંધીના દાવા–ટંટાઓને જન્મ ન અપાવવો અને અર્થી પ્રત્યર્થી વડે પહોંચાડેલા કાર્યમાં પણ ધન વગેરેના લોભને લીધે બેદરકારી ન રાખવી. ૧૭

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनपेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबांधवः ॥१८॥

જે રાજા મોહવશ થઇને પોતાના રાજ્યમાંથી અયોગ્ય રીતે કર–વેરા લે છે, તે રાજા રાજ્યથી, જીવિતથી તથા

કુટુંબથી અલ્પ સમયમાં પતિત થાય છે. ૧૮

आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ।
अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥१९॥

રાજાએ પ્રથમ મનને વશ રાખવું અને પછી શત્રુઓને જીતવા. જેણે મનને જીત્યું નથી તેવો રાજા તે શત્રુઓને તો ક્યાંથીજ જીતશે ? ૧૯

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥२०॥

કામથી થયેલાં દશ વ્યસનો (મૃગયા-શિકાર, ક્રીડા, રતિ, મદ્યપાન, નૃત્ય, ગીત ઈત્યાદિ) તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં આઠ વ્યસનો (દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, અયોગ્ય વાણી, અયોગ્ય શિક્ષા ઈત્યાદિ) એ સર્વ દુઃખદાયી હોવાથી તેનો પ્રયત્ન વડે ત્યાગ કરવો. ૨૦

अतिभीरुमतिक्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।
व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं प्रजाः ॥२१॥

અતિ બીકણ, અતિ નપુંસક, વિલંબ કરનાર, આળસુ, વિષયાસક્ત અને વ્યસની રાજાને પ્રજા ભજતી નથી. ૨૧

अवज्ञानाद्राज्ञो भवति मतिहीनः परिजनः
ततस्त्वप्रामाण्याद्भवति न समीपे बुधजनः ।
बुधैस्त्यक्ते राज्ये न हि भवति नीतिर्गुणवती
विपन्नायां नीतौ सकलमवशं सीदति जगत् ॥२२॥

રાજાની અવજ્ઞા થવાથી નોકરો બુદ્ધિહીન થાય છે. તેઓની અપ્રમાણિકતાથી પંડિત જનો પાસે રહેતા નથી. પંડિતો ત્યજી જવાથી રાજ્યમાં શુભ નીતિ રહેતી નથી અને નીતિ જવાથી સર્વ રાજ્ય નિરંકુશ થઇ નાશ પામે છે.

यः कुलाभिजनाचारैरतिशुद्धः प्रतापवान् ।
धार्मिको नीतिकुशलः स स्वामी युज्यते भुवि ॥२३॥

જેનાં કુળ, કુટુંબી જનો તથા આચાર અત્યંત શુદ્ધ હોય; તથા જે પ્રતાપી, ધાર્મિક અને નીતિમાં કુશળ હોય તેજ પૃથ્વીમાં રાજા થવાને યોગ્ય છે. ૨૩

यथैनं नाभिसन्दध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
यथा सर्वं संविदध्यादेप सामासिको नयः ॥२४॥

મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુઓ પીડા ન આપે એવો ઉપાય રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં કરવો; એને સંક્ષેપમાં નીતિ કહેવામાં આવે છે. ૨૪

धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥२५॥

રાજાએ ધર્મથી રાજ્ય મેળવવું અને ધર્મથી તેનું પાલન કરવું, ધર્મપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલી રાજ્યલક્ષ્મી કદી પણ જતી નથી અથવા ક્ષીણ થતી નથી. ૨૫

वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदंडं विकारिषु ।
परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥२६॥

ન હોય ત્યારે તે કોઈ યોગ્ય ગણાતા નથી ૩૯

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदता मृषा ।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसान्तथा ॥४०॥

બાળક, વૃદ્ધ, રોગી અને જેનુ મન ઠેકાણે ન હોય એવા માણસો સાક્ષી આપતા જૂઠુ બોલે તો તેમનાં વચનો અસ્થિર જાણવા ૪૦

समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥४१॥

નજરે જોઈ શકાય એવા બનાવમા નજરે જોયાની સાક્ષી જોઇએ અને સાંભળવા યોગ્ય બનાવમા સાભળ્યાની સાક્ષી જોઇએ એવા પ્રસગમા સાચુ બોલનારો સાક્ષી ધર્મ અને અર્થથી હીન થતો નથી ૪૧

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दंडं दंडचेषु पातयेत् ॥४२॥

અપરાધીનો અપરાધ, દેશ, કાળ વગેરે યથાર્થ જાણીને જે અપરાધીને જે દંડ આપવો યોગ્ય હોય તેને તે પ્રમાણેનો દંડ આપવો ૪૨

अधर्मदंडनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥४३॥

અધર્મથી દંડ કરનાર મનુષ્યનો યશ અને કીર્તિ આ લોકમાથી નાશ પામે છે અને પરલોકનુ સુખ પણ નાશ

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥३५॥

જે દૂત પ્રેમ રાખનારો, પવિત્ર, ચતુર, યાદશક્તિવાળો, દેશકાળ જાણનારો, સારા શરીરવાળો, નિર્ભય તથા બોલવાની આવડતવાળો હોય તે રાજાને માટે વખાણવા યોગ્ય છે.

न तु हन्यात् नृपो जातु दूतं कस्यांचिदापदि ।
दूतस्य हन्ता निरयमाविशेत् सचिवैः सह ॥३६॥

કોઇ પણ આપત્તિ હોય છતાં રાજાએ દૂતને હણવો નહિ. દૂતને હણનારો રાજા મંત્રીઓ સાથે નરકમાં પડે છે. ૩૬

यत्र धर्मोह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदाः ॥३७॥

જેઓના દેખતાં અધર્મ વડે ધર્મ તથા અસત્ય વડે સત્ય હણાય છે; તે જોનારા સભાસદો પણ હણાયેલા જાણવા. ૩૭

यथा नयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥३८॥

જેમ પારધિ લોહીનાં ચિહ્‌ન વડે મૃગનાં પગલાં શોધી કાઢે છે; તેમ રાજાએ અનુમાનથી ધર્મનું સ્થાન જાણવું. ૩૮

गृहिणः पुत्रिणो मौला क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न य केचिदनापदि ॥३९॥

અર્થીના કહેવાથી ગૃહસ્થો, પુત્રવાળાઓ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર પણ સાક્ષીતરીકે યોગ્ય ગણાય છે; પરંતુ આપત્તિ

ન હોય ત્યારે તે કોઈ યોગ્ય ગણાતા નથી. ૩૯

बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसान्तथा ॥४०॥

બાળક, વૃદ્ધ, રોગી અને જેનું મન ઠેકાણે ન હોય એવા માણસો સાક્ષી આપતાં જૂઠું બોલે તો તેમનાં વચનો અસ્થિર જાણવાં. ૪૦

समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्धयति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥४१॥

નજરે જોઈ શકાય એવા બનાવમાં નજરે જોયાની સાક્ષી જોઇએ અને સાંભળવા યોગ્ય બનાવમાં સાંભળ્યાની સાક્ષી જોઇએ. એવા પ્રસંગમાં સાચું બોલનારો સાક્ષી ધર્મ અને અર્થથી હીન થતો નથી. ૪૧

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।
सारापराधौ चालोक्य दंडं दंडयेषु पातयेत् ॥४२॥

અપરાધીનો અપરાધ, દેશ, કાળ વગેરે યથાર્થ જાણીને જે અપરાધીને જે દંડ આપવો યોગ્ય હોય તેને તે પ્રમાણેનો દંડ આપવો. ૪૨

अधर्मदंडनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥४३॥

અધર્મથી દંડ કરનાર મનુષ્યનો યશ અને કીર્તિ આ લોકમાંથી નાશ પામે છે અને પરલોકનું સુખ પણ નાશ

દીન, અનાથ અને વૃદ્ધ, એઓનાં દુઃખથી ઝરતાં અશ્રુને નિવારણ કરવાં તથા તેવા મનુષ્યોના હૃદયમાં હર્ષ ઉપજાવવો એ રાજાનો ધર્મ કહેવાય છે. ૪૮

न बिभेति रणाद्यो वै संग्रामेऽप्यपराङ्मुखः ।
धर्मयुद्धे मृतो चापि तेन लोकत्रयं जितम् ॥४९॥

જે રાજા રણાંગણથી બ્હીતો નથી તથા સંગ્રામમાંથી મુખ ફેરવતો નથી, તે ધર્મયુદ્ધમાં મરે તો પણ તેણે ત્રણે લોક જીતેલા જાણવા. ૪૯

न च हन्यात् स्थलारूढं न क्लीबं न कृतांजलिम् ।
न मुक्तकेशं नासीन न तवास्मीतिवादिनम् ॥५०॥
न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥५१॥

ભૂમિ પર બેઠેલો, નપુંસક, હાથ જોડીને ઉભેલો, છૂટા કેશવાળો, યુદ્ધ તજીને બેઠેલો, "હું તમારે શરણ છું" એવું કહેનારો, સૂતેલો, કવચ વિનાનો, નગ્ન, હથિયાર વિનાનો, યુદ્ધ નહિ કરનારો, જોવા આવેલો અને જે બીજાની સાથે યુદ્ધ કરતો હોય, એટલા મનુષ્યોને રાજાએ હણવા નહિ.

पुरस्कृत्य बलं राजा योधयेदवलोकयन् ।
स्वामिनाधिष्ठितः श्वापि किं न सिंहायते ध्रुवम् ॥५२॥

રાજાએ વિચાર કરી, સેનાને આગળ કરીને યુદ્ધ કરવું; કેમકે સ્વામીની હુંફ ધરાવનાર કૂતરો પણ સિંહના જેવું

આચરણ કરે છે. ૫૨

नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः ।
अधर्मविजयं लब्ध्वा कोऽनुमन्येत भूमिपः ॥५३॥

રાજાએ અધર્મથી પૃથ્વીને જીતવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. કારણ કે અધર્મથી વિજય મેળવવાથી રાજાઓમાં માન મળતું નથી. ૫૩

अध्याय १६ मो–सदाचार

दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः ।
असन्तस्त्विति विख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥१॥

દુરાચારી, ખોટાં કામ કરનારા, ખોટી બુદ્ધિવાળા અને સાહસમાં પ્રેમી મનુષ્યો અસાધુ કહેવાય છે અને સદાચાર એ સાધુ પુરુષોનું લક્ષણ છે. ૧

आचाराल्लभते चायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचाराल्लभते कीर्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥२॥

સદાચારથી આયુષ વધે છે; સદાચારથી લક્ષ્મી વધે છે અને સદાચારથી પુરુષ આ લોક ને પરલોકમાં કીર્તિ પામે છે.

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतां वदेत् वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥३॥

દષ્ટિથી જોઇને પગ મૂકવો; વસ્ત્રથી ગાળીને પાણી પીવું; સત્યપૂર્વક વાણી વદવી અને વિચારપૂર્વક સદાચરણ કરવું.

वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ।
अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम् ॥४॥

વાણીનો સંયમ રાખવો બહુજ કઠિન છે અને અર્થયુક્ત તથા વિચિત્રતાવાળું ઘણું ભાષણ કરવું એ શક્ય નથી.

अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता ।
सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥५॥

સુભાષિત વાણી વિવિધ કલ્યાણને આપનારી છે અને તેજ વાણી દુર્વચનયુક્ત હોય તો અનર્થ આપનારી છે.૫

अनाहूतो विशेद्यस्तु अपृष्टो बहु भाषते ।
आत्मानं मन्यते प्रीतिः भूपालस्य स दुर्मतिः ॥६॥

જે બોલાવ્યા વિના જાય અને પૂછયા વિના ઘણું બોલે તે પોતાને રાજાનો પ્રિય માને તો તે કુબુદ્ધિવાળો છે. ૬

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।
कल्याणवचनं ब्रूयादपृष्टोऽपि हितं नरः ॥७॥

આપત્તિને લીધે કોઇ ઉલટે રસ્તે જતું હોય અથવા કાર્યનો સમય વીતી જતો રહેતો હોય ત્યારે પૂછયા વિના પણ હિતકારી વચન કહેવું.૭

हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।
नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥८॥
न चातिधैर्येण चरेत् गुरुतां हि व्रजेत्तथा ।
स्मितन्तु मृदुपूर्वेण दर्शयेदप्रमादजम् ॥९॥

હસવાના પ્રસંગે પણ વધારે હસવું નહિ; હર્ષના પ્રસંગે પણ ગાંડાની પેઠે હસવું નહિ. વળી એવા પ્રસંગે અતિ ધૈર્ય રાખવું નહિ, તેમ અતિ ગંભીરતા પણ રાખવી નહિ; પરંતુ સાવચેતીપૂર્વક કોમળ હાસ્ય કરવું.૮,૯

ब्राह्मे मुहूर्ते विध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्वां संध्यां कृतांजलिः ।
एवमेवापरां संध्यां समुपासीत वाग्यतः ॥१०॥

બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં એટલે પાછલી રાત્રે જાગીને ધર્મ તથા અર્થનું ચિંતન કરવું; પછી ઉઠીને આચમન કરવું અને પછી શૌચ-સ્નાનાદિથી પરવારીને હાથ જોડીને ભાવભરી વાણી સહિત પ્રાતઃસંધ્યા કરવી અને એ પ્રમાણે બીજી સંધ્યાઓ પણ કરવી.૧૦

अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाभ्युदितशायिता ।
प्रगे निशामाशु तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै ॥११॥

દિવસે નિદ્રા લેવાથી અને દિવસ ઉગતાં સુધી સૂઈ રહેવાથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે; તેમજ પાછલી રાત્રે સૂવું અને રાત્રે અપવિત્ર થઇને સૂવું એ પણ નિષિદ્ધ છે.૧૧

प्रसाधनं स केशानामंजनं दन्तधावनम् ।
पूर्वाह्न एव कार्याणि देवतानां च पूजनम् ॥१२॥

વાળ ઓળવા, આંખોમાં અંજન આંજવું, દાતણ કરવું તથા દેવપૂજન કરવું; એ કાર્ય દિવસે પહેલા પહોરમાંજ કરવાં.

नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नं स्नातुमर्हति ।
सुप्तव्यं नैव नग्नेन चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् ।
भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत् ॥१३॥

એક વસ્ત્ર પહેરીને ભોજન કરવું નહિ, નગ્ન થઇને સ્નાન કરવું નહિ, નગ્ન અને અપવિત્ર શરીરે સૂવું નહિ, ભૂમિ પર મૂકીને ભોજન કરવું નહિ, તેમજ ઉભા ઉભા અથવા શબ્દ કરતાં ખાવું નહિ.૧૩

उपानहौ च वस्त्रं च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात् पादं पादेन नाक्रमेत् ।
अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्जयेत् ॥१४॥

બીજાનાં પહેરેલાં પગરખાં અથવા વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ; નિત્ય બ્રહ્મચારી રહેવું, પગ પર પગ ચઢાવવો નહિ તથા બીજાએ નાહતાં વધેલા પાણીનો ઉપયોગ કરવો નહિ.૧૪

दूरादवसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा ॥१५॥

પોતાનું શુભ ઇચ્છનારે મૂત્રત્યાગનું, પગ ધોવાનું અને એઠું નાખવાનું, એ કાર્યો રહેઠાણથી છેટે કરવાં.૧૫

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥१६॥

જળાશયમાં મૂત્ર, વિષ્ઠા અથવા બળખા નાખવા કે ધોવા નહિ; તેમજ મળમૂત્રવાળું વસ્ત્ર, રક્ત તેમજ કોઇ

પ્રકારનું વિષ પણ જળાશયમાં નાખવું કે ધોવું નહિ.૧૬

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुंजीत कदाचन ।
केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥१७॥

ગાંડા, ક્રોધી અને રોગી એવાને ત્યાં કદી પણ ભોજન કરવું નહિ; તેમજ વાળ તથા જીવાતવાળું અને જાણી જોઇને પગથી ઠોકર મારેલા અન્નનું ભોજન કરવું નહિ.૧૭

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।
न चैवाध्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत् ॥१८॥

કોઇને એઠું અન્ન આપવું નહિ; ભોજનના બે સમયની વચમાં ભોજન કરવું નહિ; ઘણું ભોજન કરવું નહિ અને એઠા મુખે કોઇ ઠેકાણે જવું નહિ.૧૮

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥१९॥

જે પુરુષ રજસ્વલા નારી સાથે સમાગમ કરે છે તેનાં બુદ્ધિ, તેજ, બળ, ચક્ષુ અને આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે.૧૯

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥२०॥

રોગવિનાના પુરુષે વિનાકારણ પોતાનાં રૂંવાડાં તેમજ ગુપ્ત સ્થાનોને સ્પર્શ કરવો નહિ.૨૦

विरले शयनं वासं त्यजेत् प्राज्ञः परस्त्रियाः ।
अयुक्तभाषणं चैव स्त्रियः शौर्यं न दर्शयेत् ॥२१॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે પરસ્ત્રી સાથે એકાંતમાં સૂવાનું તથા રહેવાનું રાખવું નહિ; તેમજ સ્ત્રીઓ સાથે અયોગ્ય ભાષણ કરવું નહિ અને તેમને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવું નહિ.૨૧

औद्धत्यं परिहासं च तर्जनं बहुभाषणम् ।
पित्रोरग्रे न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥२२॥

પોતાનું હિત ઇચ્છનારે ઉદ્ધતપણું, ઉપહાસ (મશ્કરી), ધમકી આપવી અને બહુ બોલવું, એવું વર્તન વડીલોની આગળ કરવું નહિ.૨૨

गुरुणां चैव निर्बन्धो न कर्तव्यः कदाचन ।
अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ॥२३॥

હે યુધિષ્ઠિર ! મોટાઓ સાથે કદી પણ હઠ કરવી નહિ અને તેઓ ક્રોધ કરે તોપણ નમ્રતાથી તેમને પ્રસન્ન કરવા.

अभिवन्देत वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् ।
कृतांजलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥२४॥

વૃદ્ધ મનુષ્યો ઘરમાં આવે કે તરતજ તેમને નમન કરીને જાતે આસન આપવું તથા હાથ જોડીને પાસે બેસવું અને જાય ત્યારે તેમની પાછળ વળાવવા જવું.૨૪

विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।
वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥२५॥

કેળવાયલો, ઝડપથી ચાલનારો અને સારાં લક્ષણવાળો તથા વર્ણ અને ઉંચાઇમાં સારો હોય તેવા ઘોડા પર

પ્રકારનું વિષ પણ જળાશયમાં નાખવું કે ધોવું નહિ.૧૬

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुंजीत कदाचन ।
केशकीटावपन्नं च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥१७॥

ગાંડા, ક્રોધી અને રોગી એવાને ત્યાં કદી પણ ભોજન કરવું નહિ; તેમજ વાળ તથા જીવાતવાળું અને જાણી જોઇને પગથી ઠોકર મારેલા અન્નનું ભોજન કરવું નહિ.૧૭

नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्यान्नाद्याच्चैव तथान्तरा ।
न चैवाध्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत् ॥१८॥

કોઇને એઠું અન્ન આપવું નહિ; ભોજનના બે સમયની વચમાં ભોજન કરવું નહિ; ઘણું ભોજન કરવું નહિ અને એઠા મુખે કોઇ ઠેકાણે જવું નહિ.૧૮

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।
प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥१९॥

જે પુરુષ રજસ્વલા નારી સાથે સમાગમ કરે છે તેનાં બુદ્ધિ, તેજ, બળ, ચક્ષુ અને આયુષ્ય ક્ષીણ થાય છે.૧૯

अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।
रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥२०॥

રોગવિનાના પુરુષે વિનાકારણ પોતાનાં રૂંવાડાં તેમજ ગુપ્ત સ્થાનોને સ્પર્શ કરવો નહિ.૨૦

विरले शयनं वासं त्यजेत् प्राज्ञः परस्त्रियाः ।
अयुक्तभाषणं चैव स्त्रियः शौर्यं न दर्शयेत् ॥२१॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે પરસ્ત્રી સાથે એકાંતમાં સૂવાનું તથા રહેવાનું રાખવું નહિ; તેમજ સ્ત્રીઓ સાથે અયોગ્ય ભાષણ કરવું નહિ અને તેમને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડવું નહિ.૨૧

औद्धत्यं परिहासं च तर्जनं बहुभाषणम् ।
पित्रोरग्रे न कुर्वीत यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥२२॥

પોતાનું હિત ઇચ્છનારે ઉદ્ધતપણું, ઉપહાસ (મશ્કરી), ધમકી આપવી અને બહુ બોલવું, એવું વર્તન વડીલોની આગળ કરવું નહિ.૨૨

गुरूणां चैव निर्बन्धो न कर्तव्यः कदाचन ।
अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठर ॥२३॥

હે યુધિષ્ઠિર ! મોટાઓ સાથે કદી પણ હઠ કરવી નહિ અને તેઓ ક્રોધ કરે તોપણ નમ્રતાથી તેમને પ્રસન્ન કરવા.

अभिवन्देत वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् ।
कृतांजलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ॥२४॥

વૃદ્ધ મનુષ્યો ઘરમાં આવે કે તરતજ તેમને નમન કરીને જાતે આસન આપવું તથા હાથ જોડીને પાસે બેસવું અને જાય ત્યારે તેમની પાછળ વળાવવા જવું.૨૪

विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः ।
वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥२५॥

કેળવાયલો, ઝડપથી ચાલનારો અને સારાં લક્ષણવાળો તથા વર્ણ અને ઉંચાઇમાં સારો હોય તેવા ઘોડા પર

બેસવું; અને તેને ચાબુક મારવી નહિ. ૨૫

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मोहतोऽवधीत् ॥२६॥

જે મનુષ્ય ધર્મને હણે છે-ચૂકે છે તેને ધર્મ પણ હણે છે; અને જે ધર્મની રક્ષા કરે છે તેની ધર્મ પણ રક્ષા કરે છે. માટે ધર્મ આપણો નાશ ન કરે તે સારૂ આપણે પણ ધર્મને હણવો યોગ્ય નથી.૨૬

अध्याय १७ मो-विविध वचन×

ब्रह्मनिष्ठो गृहस्थः स्यात् तत्त्वज्ञानपरायणः ।
यद्यत्कर्म प्रकुर्वीत तद् ब्रह्मणि समर्पयेत् ॥१॥

ગૃહસ્થ મનુષ્યે બ્રહ્મનિષ્ઠ તથા તત્ત્વજ્ઞાનપરાયણ થવું અને જે જે કર્મ કરવામાં આવે તે બ્રહ્મને અર્પણ કરવાં. ૧

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेप धर्मः परः स्त्रियः ।
सद्वृत्ताचारिणीं पत्नीं त्यक्त्वा पतति धर्मतः ॥२॥

સ્ત્રીએ પોતાના પતિની આજ્ઞાનુસાર વર્તવું, એ તેમનો પરમ ધર્મ છે; અને જે પતિ સારા આચરણવાળી સ્ત્રીનો

× સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત નારાયણ હેમચંદ્રે પ્રકટ કરેલા "બ્રાહ્મધર્મ" નામના પુસ્તકના દ્વિતીય ખંડમાના ઘણા ખરા શ્લોક આ પુસ્તકમા આવી જવા ઉપરાંત જે થોડા શ્લોકો રહેલા તે પણ ઉપયોગી સમજીને આ અધ્યાય વધારી લઇ તેમાં આપ્યા છે.

ત્યાગ કરે છે તે ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૨

अज्ञातपतिमर्यादामज्ञातपतिसेवनाम् ।
नोद्वाहयेत् पिता बालामज्ञातधर्मशासनाम् ॥३॥

કન્યા જ્યાંસુધી પોતાના સ્વામીની મર્યાદાથી અજાણી હોય; પતિસેવાથી અજાણી હોય તથા ધર્મની આજ્ઞાઓથી અજાણી હોય ત્યાંસુધી પિતાએ તેનો વિવાહ કરવો નહિ. ૩

मौनान्न स मुनिर्भूयान्नारण्यवसनान्मुनिः ।
स्वलक्षणन्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥४॥

પુરુષ વાણીનું મૌન રાખવાથી મુનિ થતો નથી, તેમ અરણ્યમાં રહેવાથી મુનિ થતો નથી; પરંતુ જે પોતાનાં લક્ષણોને સારી રીતે જાણે છે તેજ શ્રેષ્ઠ મુનિ કહેવાય છે. ૪

युवैव धर्मशीलः स्यादनित्यं खलु जीवितम् ।
को हि जानाति कस्याद्य मृत्युकालो भविष्यति ॥५॥

યુવાવસ્થાથીજ ધર્મપરાયણ થવું જોઇએ; કેમકે આખું જીવન અનિત્ય છે. કોણ જાણે છે કે આજે કોનું મૃત્યુ થશે ?

यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक् प्रणिहिते सदा ।
तपस्त्यागश्च सत्यं च सर्वं परमवाप्नुयात् ॥६॥

જેનાં મન અને વાણી સર્વદા સારી રીતે વશ હોય અને જે તપ, દાન તથા સત્યનું પાલન કરે છે તેવાજ સર્વ મનુષ્યો પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

धर्मे नित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।

नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्तते ॥७॥

જે શાંતિવાળો પુરુષ સદા ધર્મનો આશ્રય કરીને સર્વ કાર્ય કરે છે, તે અધર્મમાં મન રાખતો નથી, તેમજ પાપમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. ૭

प्राप्य चाप्युत्तमं जन्म लब्ध्वा चेन्द्रियसौष्ठवम् ।
न वेत्त्यात्महितं यस्तु स भवेदात्मघातकः ॥८॥

ઉત્તમ મનુષ્યજન્મને અને સુંદર ઇંદ્રિયોને પામીને જે મનુષ્યે આત્મહિત જાણ્યું નહિ, તે આત્મઘાતી થાય છે.

अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥९॥

પાણી વડે અંગો શુદ્ધ થાય છે; સત્ય વડે મન શુદ્ધ થાય છે; વિદ્યા અને તપ વડે પ્રાણીઓનો આત્મા શુદ્ધ થાય છે અને જ્ઞાન વડે બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે. ૯

प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥१०॥

કોઈ દાનથી પ્રિય થાય છે અને કોઇ મિષ્ટ વચનોથી પ્રિય થાય છે; પરંતુ અપ્રિય અને હિતકારક વચનના કહેનાર અને સાંભળનાર દુર્લભ છે. ૧૦

यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा वद ।
सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन रक्ष्यते ॥११॥

જેવું સાંભળ્યું અને જોયું હોય તેવુંજ ખરેખરૂં સર્વ

કહેવું; કેમકે સત્ય કહેવાથી સાક્ષી પવિત્ર થાય છે અને ધર્મની રક્ષા થાય છે. ૧૧

यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशंकते।
तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥१२॥

જેના વચનમાં વિદ્વાન આત્મા શંકા ન પામે તેના જેવો શ્રેષ્ઠ પુરુષ દેવતાઓ પણ આ લોકમાં બીજાને માનતા નથી.

अक्रोधेन जयेत् क्रोधमसाधुं साधुना जयेत्।
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम् ॥१३॥

અક્રોધ વડે ક્રોધનો જય કરવો; સાધુતા વડે અસાધુતાનો જય કરવો; દાન વડે કંજુસાઇનો જય કરવો અને સત્ય વડે અસત્યનો જય કરવો. ૧૩

कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते।
सत्यसाधुसमारम्भात् बुद्धिर्धर्मेषु राजते ॥१४॥

જે મનુષ્ય સુખદુઃખ સહેવામાં કુશળ છે અને સાધુ પુરુષોની સેવા કરે છે તેની બુદ્ધિ સત્યપાલન અને સારા આચરણને લીધે ધર્મમાં સ્થિર થાય છે. ૧૪

यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते।
स दीर्घसूत्री हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥१५॥

પોતાનું કલ્યાણ કરે એવા વચનને જે મોહને લીધે ગ્રહણ કરતો નથી, તે દીર્ઘસૂત્રી પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થઇને છેવટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. ૧૫

सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो न चिरादिव ॥१६॥

સાધુ જનોના અભિપ્રાયને ન માનતાં અસાધુઓના મત પ્રમાણે જે મનુષ્ય વર્તે છે, તેના મિત્રો તેને દુઃખમાં પડેલો જોઇને ઘણો સમય શોક કરતા નથી. ૧૬

पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानस्तथैव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥१७॥

દાન આપનારો મનુષ્ય જેવી શ્રદ્ધાથી અને જેવા મનુષ્ય-વિશેષને તથા પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં થોડું અથવા ઘણું દાન આપે છે, તેવુંજ અને તેટલુંજ ફળ પરલોકમાં પામે છે.

दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
अर्थे च महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥१८॥

હે ભાઇ ! આ પૃથ્વીમાં દાનના જેવું કઠિન બીજું કંઇ નથી. કારણકે લોકોને ધનની તૃષ્ણા મોટી હોય છે અને તે દુઃખથી મેળવી શકાય છે. ૧૮

न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ज्ञानरक्षणम् ।
अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥१९॥

ન્યાયથી મેળવેલા ધનનું જ્ઞાન વડે રક્ષણ કરવું. અન્યાયથી મેળવેલા ધન વડે જે પુરુષ જીવન ગાળે છે તે સર્વ ધર્મોથી ભ્રષ્ટ થાય છે.૧૯

शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।

यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै सदा ॥२०॥

શક્તિ પ્રમાણે નિરંતર અન્નનું દાન આપવું, સર્વદા સહનશીલ થવું, ધર્મનું નિત્ય અનુષ્ઠાન કરવું અને સદાકાળ સર્વ પ્રાણીઓને યથાયોગ્ય માન આપવું. ૨૦

अन्नदः सुखमाप्नोति सुतृप्तः सर्ववस्तुषु ।
भूमिदानात् परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥२१॥

સર્વ વસ્તુઓમાં પણ જે અન્નનું દાન કરનારો છે તે તૃપ્ત થઈને સુખ પામે છે. ભૂમિદાનના જેવું બીજું દાન નથી અને વિદ્યાદાન તો તેથી પણ અધિક છે. ૨૧

औषधं पथ्यमाहारं स्नेहाभ्यङ्गं प्रतिश्रयम् ।
दानान्येतानि देयानि ह्यन्यानि च विशेषतः ।
दीनान्धकृपणादिभ्यः श्रेयस्कामेन धीमता ॥२२॥

પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા બુદ્ધિમાન પુરુષે દીન, આંધળા અને દયાપાત્ર મનુષ્યોને ઔષધ, પથ્ય ભોજન, તેલ ચોળીને સ્નાન કરવાનું તથા રહેવાનું સ્થાન એટલાં દાન દેવાં અને બીજાં વિશેષ દાન પણ આપવાં. ૨૨

शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीवीनि ।
मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥२३

પોતાનાં માણસો દુઃખમાં જીવન ગાળતાં હોય છતાં પારકાં માણસોને દાન આપે છે તે પુરુષ ધર્મનો શત્રુ ગણાય છે, કારણ કે તેનું દાન મધપાનની પેઠે સ્વાદિષ્ટ છતાં પરિ-

यथैवात्मा परस्तद्वत् द्रष्टव्यः शुभमिच्छता ।
सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे ॥२८॥

શુભને ઇચ્છનારા મનુષ્યો જેવું "પોતાનું તેવુંજ પારકું" એમ જુએ છે. કેમકે સુખ અને દુઃખથી જેવી લાગણી પોતાને થાય, તેવીજ લાગણી બીજાને પણ થાય છે એમ તે સમજે છે.૨૮

अन्यान् परिवदन् साधुर्यथा हि परितप्यते ।
तथा परिवदन्नयांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥२९॥

બીજાને કુવચન કહ્યાથી સાધુ પુરુષ જેમ સંતાપ પામે છે, તેમ બીજાને કુવચન કહીને દુર્જન સંતોષ પામે છે.૨૯

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥३०॥

ઉદ્ધતપણાને લીધે વિવિધ સાધનોવાળા ઘણા રાજાઓ પણ વિનાશ પામ્યા છે અને વનમાં રહેનારા ઘણા માણસો-એ વિનય (નમ્રતા) ના ગુણ વડે રાજ્ય પણ મેળવ્યાં છે.૩૦

यत्कर्मकुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥३१॥

જે કરવાથી પોતાના અંતરાત્માને સંતોષ થાય તે કર્મ પ્રયત્નપૂર્વક કરવું અને જે કરવાથી સંતાપ થાય તે કર્મનો ત્યાગ કરવો.૩૧

धर्मं कार्यं यतन् शक्त्या न चेत् प्राप्नोति मानवः ।

ણામે વિષના જેવું દુઃખદાયક થાય છે. ૨૩

क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ॥२४॥

ક્રોધ એ કઠિનતાથી જીતી શકાય એવો શત્રુ છે. લોભ એ મટે નહિ એવો વ્યાધિ છે. જે પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરે તે સાધુ છે અને જે નિર્દય છે તે અસાધુ કહેવાય છે. ૨૪

मित्रध्रुक् दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ।
गुणवन्तश्च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् ॥२५॥

જે મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, દુષ્ટ સ્વભાવવાળો, નાસ્તિક, કુટિલ, શઠ તેમજ ગુણવાનનો દ્વેષ કરનાર છે તે પુરુષને અધમ કહ્યો છે. ૨૫

ह्रीमान् हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्द्धते ।
ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ॥२६॥

જે લજ્જાવાન મનુષ્ય પાપ કરતો નથી તેની લક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામે છે; લજ્જાનો નાશ થવાથી ધર્મની હાનિ થાય છે અને ધર્મની હાનિ થવાથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. ૨૬

अनसूयः कृतज्ञश्च कल्याणानि च सेवते ।
सुखानि धर्ममर्थश्च स्वर्गञ्च लभते नरः ॥२७॥

જે મનુષ્ય ઈર્ષ્યા વિનાનો, કરેલા ઉપકારને જાણનારો તથા કલ્યાણને સેવનારો હોય છે, તે સુખ, ધર્મ, અર્થ તથા સ્વર્ગને પામે છે.૨૭

यथैवात्मा परस्तद्वत् द्रष्टव्यः शुभमिच्छता ।
सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे ॥२८॥

શુભને ઇચ્છનારા મનુષ્યો જેવું "પોતાનું તેવુંજ પારકું" એમ જુએ છે. કેમકે સુખ અને દુઃખથી જેવી લાગણી પોતાને થાય, તેવીજ લાગણી બીજાને પણ થાય છે એમ તે સમજે છે.૨૮

अन्यान् परिवदन् साधुर्यथा हि परितप्यते ।
तथा परिवदन्नयांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥२९॥

બીજાને કુવચન કહ્યાથી સાધુ પુરુષ જેમ સંતાપ પામે છે, તેમ બીજાને કુવચન કહીને દુર્જન સંતોષ પામે છે.૨૯

बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥३०॥

ઉદ્ધતપણાને લીધે વિવિધ સાધનોવાળા ઘણા રાજાઓ પણ વિનાશ પામ્યા છે અને વનમાં રહેનારા ઘણા માણસો-એ વિનય (નમ્રતા) ના ગુણ વડે રાજ્ય પણ મેળવ્યાં છે.૩૦

यत्कर्मकुर्वतोऽस्य स्यात्परितोपोऽन्तरात्मनः ।
तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥३१॥

જે કરવાથી પોતાના અંતરાત્માને સંતોષ થાય તે કર્મ પ્રયત્નપૂર્વક કરવું અને જે કરવાથી સંતાપ થાય તે કર્મનો ત્યાગ કરવો.૩૧

धर्मं कार्यं यतन् शक्त्या न चेत् प्राप्नोति मानवः ।

प्राप्तो भवति तत् पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥३२॥

શક્તિ પ્રમાણે ધર્મકાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરતા છતાં તે સંપૂર્ણ ન થાય તોપણ તેને પુણ્ય થાય છે એમાં સંશય નથી.

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
संयमे यत्नमातिष्ठेत् विद्वान् यन्तेव वाजिनाम् ॥३३॥

ઘોડાને જેમ સારથિ વશ રાખે છે, તેમ વિષયોમાં ખેંચી જનારી ઇંદ્રિયોને વિદ્વાન પુરુષે સંયમમાં રાખવા યત્ન કરવો જોઇએ. ૩૩

न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया ।
विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥३४॥

વિષયોમાં જોડાયલી ઇંદ્રિયો જેમ જ્ઞાન વડે જીતાય છે, તેમ વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી જીતાતી નથી. ૩૪

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम् ॥३५॥

કામ તથા ક્રોધને આધીન થયેલા પુરુષોને આ જગતમાં વિદ્વાન હોય અથવા અવિદ્વાન હોય, તો પણ તેમને ખોટા રસ્તા પર લઇ જવાને સ્ત્રીઓ સમર્થ થાય છે. ૩૫

वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
सर्वान् संसाधयेदर्थानाक्षिपन् योगतस्तनुम् ॥३६॥

સર્વ ઇંદ્રિયોને વશ કરીને, મન નિયમમાં રાખીને તથા યોગ વડે શરીર શુદ્ધ કરીને સર્વ અર્થોનું સાધન કરવું. ૩૬

यदा न कुरुते पापं सर्वभूतेषु कर्हिचित् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥३७॥

જ્યારે મનુષ્ય કોઇ પણ પ્રાણી પ્રત્યે મન, કર્મ અને વાણીથી પાપાચરણ કરતો નથી, ત્યારે તે બ્રહ્મને પામે છે.

पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्तिः पुण्यस्थानं स गच्छति ।
पुण्यं प्राणान् धारयति पुण्यं प्राणदमुच्यते ॥३८॥

પુણ્ય કર્મ કરનારો અને ઉત્તમ કીર્તિવાળો પુરુષ પુણ્યલોકમાં જાય છે અને ઉત્તમ પ્રાણને ધારણ કરે છે; માટે પુણ્ય એ પ્રાણને આપનારૂં કહેવાય છે. ૩૮

पापं चिन्तयते चैव ब्रवीति च करोति च ।
तस्याधर्मे प्रविष्टस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ॥३९॥

જે માણસ પાપનું ચિંતન કરે છે, પાપની વાર્તા કરે છે અને પાપનું કર્મ કરે છે તે અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા માણસના સદ્‌ગુણો નાશ પામે છે. ૩૯

ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मबुद्धिभिः ।
ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् ॥४०॥

જેઓ મન, વાણી, કર્મ અને બુદ્ધિથી પાપકર્મ કરતા નથી, તેવા મહાત્માઓજ ખરૂં તપ કરે છે; માત્ર શરીરનું શોષણ કરે છે તેઓ નહિ. ૪૦

प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
धर्मात्मा भवति ह्येव चित्तञ्चास्य प्रसीदति ॥४१॥

બુદ્ધિવાન મનુષ્ય ધર્મમાં પ્રીતિવાન હોય છે, ધર્મથીજ જીવે છે અને ધર્માત્મા થાય છે; તથા ધર્મમાંજ તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે. ૪૧

यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः ।
तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥४२॥

જેનો આત્મા પાપથી નિવૃત્ત થયેલો છે અને શુભ કાર્યમાં જોડાયલો છે, તે પુરુષજ આ જગતમાં સ્વભાવને અને વિકારને જાણે છે. ૪૨

प्रज्ञा चक्षुर्नर इह दोषान्नैवानुरुध्यते ।
विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥४३॥

જે મનુષ્યનું બુદ્ધિરૂપી નેત્ર ખુલેલું છે તે આ જગતમાં કોઇ પણ દોષથી બંધાતો નથી. ઇચ્છા હોય તેનો તે ત્યાગ કરે છે; પણ ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. ૪૩

वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥४४॥

પાપથી વારવા છતાં પાપી પાપની ઈચ્છા કરે છે અને પાપમાં જોડાયા છતાં સારો પુરુષ શુભજ ઇચ્છે છે.૪૪

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥४५॥

જે મનુષ્ય ઉત્તમ ધર્મનું પાલન કરે છે, નિંદા કરવા યોગ્ય આચરણ કરતો નથી, આસ્તિક છે અને શ્રદ્ધાવાન છે,

તેજ પંડિતનાં લક્ષણવાળો છે. ૪૫

शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसंभवम् ।
कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥४६॥

મન, વાણી અને શરીરથી થયેલાં કર્મો વડેજ શુભ અને અશુભ ફળ ઉપજતાં હોવાથી મનુષ્યની ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ગતિ તેનાં તેવાં કર્મો વડેજ થાય છે. ૪૬

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥४७

પરાયા દ્રવ્યની લાલચ, મનથી અશુભ ચિંતન અને અયોગ્ય આગ્રહ, એ ત્રણે પ્રકારનાં માનસિક પાપકર્મ છે.

पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यंञ्चापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥४८॥

કઠોર વચન, અસત્ય ભાષણ, પરાયાં છિદ્ર જોવાં, ચાડિયાપણું અને સંબંધ વિનાનું બોલવું, એ ચાર પ્રકારનાં પાપ વાણીથી થાય છે. ૪૮

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शरीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥४९॥

નહિ આપેલી વસ્તુ પરાણે લેવી, વિધિરહિત હિંસા અને પરસ્ત્રીનું સેવન, એ ત્રણ પ્રકારનાં શારીરિક પાપ છે.૪૯

त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।
कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति ॥५०॥

સર્વ પ્રાણીના હિતને માટે મન, વાણી અને શરીર, એ ત્રણને (ઉપર કહેલાં) પાપથી રોકવારૂપ ત્રિદંડને ધારણ કરીને તથા કામ અને ક્રોધને સંયમમાં રાખીને મનુષ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૦

कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।
नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥५१॥

કરેલા પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવાથી તે પાપથી મુક્ત થવાય છે અને "ફરીથી તેમ નહિ કરું" એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવાથી તે મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે.

धर्मं शनैः सञ्चिनुयात् वल्मीकमिव मृत्तिकाः ।
परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥५२॥

મનુષ્યે કોઇ પ્રાણીને પીડા ન આપતાં ઉધેવ જેમ માટીનો થર બનાવે છે, તેમ પરલોકમાં સહાય થવાને માટે ધર્મનો ધીમે ધીમે સંગ્રહ કરવો. ૫૨

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥५३॥

બંધુઓ કાષ્ઠ અને માટીના ઢેફાની પેઠે, મરેલા શરીરનો પૃથ્વી પર ત્યાગ કરીને પાછા જાય છે અને માત્ર ધર્મ (પાપ અને પુણ્ય) તેની સાથે જાય છે. ૫૩

चाणक्यनीति-सार

प्रकरण १ लुं-सत्संग विषे

दर्शनध्यानसंस्पर्शैर्मत्सी कूर्मी च पक्षिणी ।
शिशुं पालयते नित्यं तथा सज्जनसंगतिः ॥१॥

જેમ માછલી, કાચબી અને પક્ષિણી દર્શન, ધ્યાન ને સ્પર્શથી બચ્ચાંઓનું સર્વદા પાલન કરે છે; તેમ સજ્જનો પણ તેમનો સત્સંગ કરનારનું પાલન કરે છે. ૧

गम्यते यदि मृगेन्द्रमंदिरं लभ्यते करिकपोलमौक्तिकम् ।
जंबुकालयगते च लभ्यते वत्सपुच्छ खरचर्मखंडनम् ॥२॥

સિંહના રહેઠાણમાં જઈ ચઢનારને હાથીના કપાળમાંથી નીકળેલાં મોતી મળે છે; અને શિયાળના રહેઠાણમાં જનારને તો વાછરડાનું પૂછડું અને ગધેડાના ચામડાના કુટકાજ મળે છે-અર્થાત્ મનુષ્ય જેવે ઠેકાણે જાય તેવુંજ

ફળ મેળવે છે. ૨

साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः ।
कालेन फलते तीर्थं सद्यः साधुसमागमः ॥३॥

સદાચારી સાધુનું દર્શન પુણ્યરૂપ છે; કારણ કે તેઓ જંગમ તીર્થરૂપ હોય છે. સ્થાવર તીર્થ તો કાળે કરીને ફળ આપે; પણ સાધુસમાગમ તો સત્વર ફળ આપે છે. ૩

संसारकटुवृक्षस्य द्वे फले अमृतोपमे ।
सुभाषितं च सुस्वादु संगतिः सुजने जने ॥४॥

આ સંસારરૂપી કડવા વૃક્ષનાં બે ફળ અમૃત જેવાં છે. એક રસયુક્ત મધુર વચન અને બીજું સજ્જનની સંગતિ.

प्रकरण २ जुं–सज्जन विषे

संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शांतिरेव च ।
न च तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥१॥

સંતોષરૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલા અને શાંત ચિત્ત-વાળા પુરુષને જે સુખ મળે છે, તે ધનના લોભથી અહીં-તહીં દોડાદોડ કરનારા પુરુષોને મળતું નથી. ૧

तृणं ब्रह्मविदः स्वर्गस्तृणं शूरस्य जीवितम् ।
जिताक्षस्य तृणं नारी निस्पृहस्य तृणं जगत् ॥२॥

બ્રહ્મવેત્તાને મન સ્વર્ગ પણ તૃણસમાન છે; શૂરવીરને

જીવતર પણ તૃણસમાન છે; ઇંદ્રિયો વશ હોય તેને સ્ત્રી તૃણ સમાન છે ને નિઃસ્પૃહ મનુષ્યને મન જગત તૃણસમાન છે.

अहो बत विचित्राणि चरितानि महात्मनाम् ।
लक्ष्मीं तृणाय मन्यन्ते तद्भारेण नमंति च ॥३॥

મહાત્માઓનાં ચરિત્ર આશ્ચર્યકારક અને વિચિત્ર હોય છે. કેમકે તેઓ લક્ષ્મીને તૃણસમાન માને છે. અને (પ્રાપ્ત હોય કે થાય તો) તેના ભારથી તેઓ નમ્ર થઇ રહે છે. ૩

स्वर्गस्थितानामिह जीवलोके चत्वारि चिह्नानि वसंति देहे ।
दानप्रसंगो मधुरा च वाणी देवार्चनं ब्राह्मणतर्पणं च ॥४॥

સ્વર્ગના લોકોમાંથી આ જીવલોકમાં જન્મેલા મનુષ્યમાં ચાર ચિહ્નો હોય છે. દાન કરવાનો સ્વભાવ, મીઠી વાણી, દેવપૂજા અને ગુણ–કર્મથી બ્રાહ્મણ હોય તેને તૃપ્ત કરવાનો સ્વભાવ. ૪

दातृत्वं प्रियवक्तृत्वं धीरत्वमुचितज्ञता ।
अभ्यासेन न लभ्यन्ते चत्वारः सहजा गुणाः ॥५॥

શ્રેષ્ઠ પુરુષોને ઉદારતા, પ્રિય વાણી, ધીરતા અને યોગ્યાયોગ્યનું જ્ઞાન, એ ચાર ગુણો અભ્યાસથી મળેલા હોતા નથી, પણ તેમનામાં સ્વભાવથીજ હોય છે. ૫

धर्मे तत्परता मुखे मधुरता दाने समुत्साहता
मित्रेऽवंचकता गुरौ विनयिता चित्तेऽतिगंभीरता ।
आचारे शुचिता गुणे रसिकता शास्त्रेषु विज्ञातृता

रूपे सुंदरता शिवे भजनता त्वय्यस्ति भो राघव ॥६॥

ધર્મમાં તત્પરતા, વાણીમાં મધુરતા, દાનમાં ઉત્સાહ, મિત્ર સાથે નિષ્કપટતા, ગુરુજનો પ્રત્યે નમ્રતા, ચિત્તમાં અતિ ગંભીરતા, આચારમાં પવિત્રતા, ગુણોમાં રસિકતા, શાસ્ત્રોમાં સારી પ્રવીણતા, રૂપમાં સુંદરતા અને શિવમાં ભક્તિ એ સર્વ ગુણો તો હે રાઘવ! એક તમારામાંજ છે—અર્થાત્ અવતારી પુરુષોમાંજ એ સદ્‌ગુણો એકત્ર હોય છે. ૬

काष्ठं कल्पतरुः सुमेरुरचलश्चिंतामणिः प्रस्तरः
सूर्यस्तीव्रकरः शशी क्षयकरः क्षारो हि वारांनिधिः ।
कामो नष्टतनुर्बलिर्दितिसुतो नित्यं पशुः कामगौ-
र्नोतांस्ते तुलयामि भो रघुपते कस्योपमा दीयते ॥७॥

કલ્પવૃક્ષ તો કાઠ છે; મેરુપર્વત અચળ—જડ છે; ચિંતામણિ તો પથ્થર છે; સૂર્યકિરણ અત્યંત ઉષ્ણ છે, ચંદ્રમાનાં કિરણ તો ક્ષીણ થઇ જાય છે; સમુદ્ર તો ખારો છે; કામદેવને શરીર નથી; બલિરાજા દૈત્ય જાતિના હતા અને કામધેનુ તો પશુજાતિ છે; તેથી એ સર્વની તુલના હું આપની સાથે કરી શકતો નથી. માટે હે રઘુપતિ! આપને હું કોની ઉપમા આપું?

छिन्नोऽपि चंदनतरुर्न जहाति गंधं
वृद्धोऽपि वारणपतिर्न जहाति लीलाम् ।
यंत्रार्पितो मधुरतां न जहाति चक्षुः
क्षीणोऽपि न त्यजति शीलगुणान्कुलीनः ॥८॥

કાપવા છતાં પણ જેમ ચંદનનું વૃક્ષ સુગંધ છોડી દેતું નથી; હાથી વૃદ્ધ થાય તો પણ વિલાસ છોડતો નથી અને યંત્રમાં પીલવા છતાં શેરડી મધુરતા છોડતી નથી; તેમ કુળવાન પુરુષો દરિદ્રતા પામે તો પણ પોતાના સદ્‌ગુણો ત્યજી દેતા નથી. ૮

प्रलये भिन्नमर्यादा भवन्ति किल सागराः ।
सागरा भेदमिच्छन्ति प्रलयेऽपि न साधवः ॥९॥

સમુદ્રો તો પ્રલયકાળમાં પણ મર્યાદા ત્યજી દે છે અને સાગરો ભેદ (જુદાં જુદાં નામો) ઇચ્છે છે; પરંતુ સારા માણસો પ્રલયકાળમાં પણ તેવું કરતા કે ઇચ્છતા નથી. ૯

प्रकरण ३ जुं-दुर्जन विषे

दुराचारी दुष्टदृष्टिर्दुरावासी च दुर्जनः ।
यन्मैत्री क्रियते पुंसां स तु शीघ्रं विनश्यति ॥१॥

દુરાચારી, ખોટી દષ્ટિવાળા, ખરાબ સ્થાનમાં રહેનારા અને દુર્જન સાથે જે મૈત્રી કરે છે, તે જલદી નાશ પામે છે.

मूर्खस्तु परिहर्तव्यः प्रत्यक्षो द्विपदः पशुः ।
भिनत्ति वाक्यशल्येन ह्यदृशं कंटको यथा ॥२॥

મૂર્ખનો તો ત્યાગજ કરવો યોગ્ય છે. કેમકે તે સાક્ષાત્ બે પગવાળા પશુના જેવો છે. કંટક જેમ આંધળાના પગને

વિંધીને સાલે છે, તેમ મૂર્ખ મનુષ્ય દુર્વચનરૂપી બાણોથી હૃદયને વિંધે છે. ૨

दुर्जनस्य च सर्पस्य वरं सर्पो न दुर्जनः ।
सर्पो दशति कालेन दुर्जनस्तु पदे पदे ॥३॥

દુર્જન અને સર્પ એ બેમાં સર્પ સારો છે; દુર્જન નહિ. કારણકે સર્પ તો કોઇક સમયેજ ડસે છે, પરંતુ દુર્જન તો પગલે પગલે દુ:ખ આપે છે. ૩

तक्षकस्य विषं दंते मक्षिकाया विषं शिरः ।
वृश्चिकस्य विषं पुच्छे सर्वांगे दुर्जनो विषम् ॥४॥

સર્પના દાંતમાં વિષ છે, માખીના માથામાં વિષ છે, વિંછીના આંકડામાં વિષ છે; પણ દુર્જનના તો સર્વાંગમાં વિષ છે–અર્થાત્ દુર્જનથી તો દૂરજ રહેવું. ૪

अत्यन्तकोपः कटुका च वाणी दरिद्रता च स्वजनेषु वैरम् ।
नीचप्रसंगः कुलहीनसेवा चिह्नानि देहे नरकस्थितानाम् ॥५॥

અત્યંત કોપ, કડવી વાણી, દરિદ્રતા, સંબંધીઓમાં વૈરભાવ, નીચનો સંગ અને કુળહીનની સેવા, એ ચિહ્ન નરકમાંથી જન્મેલાના દેહમાં સ્વભાવથી હોય છે. ૫

हस्तौ दानविवर्जितौ श्रुतिपुटौ सारस्वतद्रोहिणौ
नेत्रे साधुविलोकनेन रहिते पादौ न तीर्थं गतौ ।
अन्यायार्जितवित्तपूर्णमुदरं गर्वेण तुंगं शिरो
रे रे जम्बुक मुंच मुंच सहसा नीचं सुनिंद्यं वपुः ॥६॥

જે મનુષ્યના હાથ દાનરહિત, કાન વેદ-શાસ્ત્રના વિરોધી, જેનાં નેત્રો સત્પુરુષોનાં દર્શનરહિત, પગ તીર્થયાત્રારહિત, અન્યાયથી મેળવેલા ધન વડે ઉદરપોષણ અને મસ્તક ગર્વથી અક્કડ રહેલું છે; એવા નીચ માણસના નિંદવા યોગ્ય શરીરને રે રે શિયાળ! તું પણ નહિ ખાતાં મૂકી દે-છોડી દે. ૬

न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्षं स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम्।
यथा किराती करिकुंभलब्धां मुक्तां परित्यज्य बिभर्ति गुंजाम्॥

જેમ ભીલડી હાથીના કુંભસ્થળના મોતીને જવા દઇ ચણોઠીનો હાર પહેરે છે; તેમ જે મનુષ્ય ગુણીજનના ગુણપ્રભાવને જાણતો નથી તેજ તેની સદા નિંદા કરે છે. ૭

दह्यमानाः सुतीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना।
अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निंदां प्रकुर्वते ॥८॥

બીજાની કીર્તિરૂપી દુઃખદાયક અગ્નિથી બળ્યા કરતા દુર્જનો, તેના જેવું પદ મેળવવા અશક્ત હોય છે; એટલે તેની નિંદા કરીને સંતોષ પામે છે. ૮

परस्परस्य मर्माणि ये भाषंते नराधमाः।
त एव विलयं यांति वल्मीकोदरसर्पवत् ॥९॥

જે અધમ મનુષ્યો એકબીજાના અંતઃકરણમાં દુઃખ થાય એવાં વચનો બોલે છે; તેઓ ઉંડા રાફડામાં પડી રહી નાશ પામનારા સર્પની પેઠે અવશ્ય નાશ પામે છે. ૯

अंतःसारविहीनानामुपदेशो न जायते ।
मलयाचलसंसर्गान्न वेणुश्चंदनायते ॥१०॥

જેમ મલયાચલના સંગથી વાંસ ચંદન થતો નથી; તેમ અંતરમાં બુદ્ધિ વિનાના મનુષ્યોને ઉપદેશ લાગતો નથી. ૧૦

न दुर्जनः साधुदशामुपैति बहुप्रकारैरपि शिक्ष्यमाणः ।
आमूलसिक्तः पयसा घृतेन न निंबवृक्षो मधुरत्वमेति ॥११॥

જેમ દૂધ અને ઘી લીમડાના મૂળમાં સિંચવાથી તેમાં મીઠાશ આવતી નથી, તેમ બહુ પ્રકારે ઉપદેશ આપવા છતાં પણ દુર્જનમાં સાધુતા આવી શકતી નથી. ૧૧

अन्तर्गतमलो दुष्टस्तीर्थस्नानशतैरपि ।
न शुध्यति तथा भांडं सुराया दहितं च तत् ॥१२॥

જેમ મદિરાના પાત્રને અગ્નિમાં બાળવા છતાં પણ તે પવિત્ર થતું નથી; તેમ જેના અંતરમાં પાપરૂપી મળ છે, તે દુષ્ટ સો વાર તીર્થસ્નાન કરે તોપણ શુદ્ધ થઈ શકતો નથી.

दुर्जनं सज्जनं कर्तुमुपायो न हि भूतले ।
अपानं शतधा धौतं न श्रेष्ठमिन्द्रियं भवेत् ॥१३॥

જેમ ગુદા-ઇંદ્રિયને સોવાર ધુએ તો પણ તે ઉત્તમ થઇ શકતી નથી; તેમ દુર્જનને સજ્જન કરવાનો કોઇ પણ ઉપાય આ પૃથ્વીમાં નથી. ૧૩

वयसः परिणामेऽपि यः खलः खल एव सः ।
संपक्कमपि माधुर्यं नोपयातींद्रवारुणम् ॥१४॥

જેમ ઇંદ્રવરણાનું ફળ પાકું થયા છતાં પણ મીઠું થતું નથી, તેમ ખળ મનુષ્ય પણ વય વધવા છતાં ખળજ રહે છે.

प्रकरण ४ थुं–ब्राह्मण विषे

अकृष्टफलमूलानि वनवासरतिः सदा ।
कुरुतेऽहरहः श्राद्धमृषिर्विप्रः स उच्यते ॥१॥

જે બ્રાહ્મણ વગર ખેડાયલી ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ફળ–મૂળથી નિર્વાહ કરીને સદા વનવાસમાંજ પ્રીતિવાળો તથા પ્રતિદિવસ શ્રાદ્ધ કરનારો હોય તે ઋષિ કહેવાય છે. ૧

एकाहारेण संतुष्टः षट्कर्मनिरतः सदा ।
ऋतुकालाभिगामी च स विप्रो द्विज उच्यते ॥२॥

જે બ્રાહ્મણ એક ટંકના આહારથી સંતુષ્ટ રહેનારો, ભણવું–ભણાવવું, યજ્ઞ કરવો–કરાવવો અને દાન લેવું તથા આપવું, એ પોતાનાં ષટ્કર્મમાં સદા પ્રીતિવાળો, અને ઋતુ-કાળેજ સ્રીસંગ કરનારો હોય, તે વિપ્ર દ્વિજ કહેવાય છે.

लौकिके कर्मणि रतः पशूनां परिपालकः ।
वाणिज्यकृषिकर्मा यः स विप्रो वैश्य उच्यते ॥३॥

જે બ્રાહ્મણ લૌકિક કર્મમાં પ્રીતિવાળો, પશુઓનું પરિ-પાલન કરનારો તથા વ્યાપાર અને ખેતીનો ધંધો કરનારો

હોય તે વૈશ્ય કહેવાય છે. ૩

लाक्षादितैलनीलीनां कौसुंभमधुसर्पिषाम् ।
विक्रेता मद्यमांसानां स विप्रः शूद्र उच्यते ॥४॥

લાખ, તેલ, ગળી, કસુંબો, મધ, ઘી, મદિરા અને માંસ વગેરે પદાર્થો વેચનારો બ્રાહ્મણ શૂદ્ર કહેવાય છે. ૪

परकार्यविहंता च दांभिकः स्वार्थसाधकः ।
छली द्वेषी मृदुः क्रूरो विप्रो मार्जार उच्यते ॥५॥

બીજાનું કામ બગાડનારો, પાખંડી, સ્વાર્થ સાધનારો, છળ કરનારો, દ્વેષ કરનારો, મોઢે મીઠું બોલનારો અને હૃદયમાં ક્રૂરતાવાળો બ્રાહ્મણ બિલાડો કહેવાય છે. ૫

वापीकूपतडागानामारामसुरवेश्मनाम् ।
उच्छेदने निराशंकः स विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥६॥

વાવ, કૂવા, તળાવ, બગીચા અને દેવમંદિરનો વિનાશ કરવામાં જે બ્રાહ્મણ નીડર હોય, તે મ્લેચ્છ કહેવાય છે. ૬

देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं परदाराभिमर्शनम् ।
निर्वाहः सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते ॥७॥

દેવદ્રવ્ય અને ગુરુદ્રવ્યનું હરણ કરનારો, પરસ્રીનો સંગ કરનારો અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર નિર્વાહ કરનારો બ્રાહ્મણ ચાંડાળ કહેવાય છે. ૭

प्रकरण ५ मुं—मातापिता विषे

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
अन्नदाता भयत्राता पंचैते पितरः स्मृताः ॥१॥

જન્મ આપનાર, સંસ્કાર કરાવનાર, વિદ્યા ભણાવનાર, અન્નદાતા અને ભયથી બચાવનાર, એ પાંચ પિતા ગણાય છે.

राजपत्नी गुरोः पत्नी मित्रपत्नी तथैव च ।
पत्नीमाता स्वमाता च पंचैता मातरः स्मृताः ॥२॥

રાજપત્ની, ગુરુપત્ની, મિત્રપત્ની, પત્નીની માતા (સાસુ) અને પોતાની માતા, એ પાંચ માતા કહેવાય છે. ૨

दीपो भक्षयते ध्वांतं कज्जलं च प्रसूयते ।
यदन्नं भक्ष्यते नित्यं जायते तादृशी प्रजा ॥३॥

દીવો જેમ અંધકારનું ભક્ષણ કરતો હોવાથી કાજળને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મનુષ્ય પણ નિત્ય જેવું અન્ન ભક્ષણ કરે છે તેવીજ પ્રજા તેને ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

लालयेत्पंच वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रत्वमाचरेत् ॥४॥

પુત્રને પાંચ વરસ સુધી લાડ લડાવવાં; દશ વર્ષનો થતાં સુધી તાડન કરવું અને સોળ વર્ષનો થતાં તેની સાથે મિત્રભાવથી વર્તવું. ૪

पुत्राश्च विविधैः शीलैर्नियोज्याः सततं बुधैः ।

नीतिज्ञाः शीलसंपन्ना भवंति कुलपूजिताः ॥५॥

બુદ્ધિવાન મનુષ્યોએ પુત્રોને સર્વદા વિવિધ પ્રકારે સદાચારમાં જોડવા જોઇએ. કેમકે એથી તેઓ નીતિને જાણનારા અને સદ્‌ગુણસંપન્ન થાય છે તથા કુળમાં પૂજાય છે. ૫

माता रिपुः पिता शत्रुर्बालो याभ्यां न पाठयते ।
सभामध्ये न शोभेत हंसमध्ये बको यथा ॥६॥

જે માતા અને પિતા બાળકને સુશીલતા અને સુનીતિ ઇત્યાદિનું શિક્ષણ આપતાં નથી તે બાળકનાં શત્રુ છે. જેમ હંસના સમાજમાં બગલો શોભે નહિ, તેમ સજ્જનોની સભામાં તેવો બાળક શોભતો નથી. ૬

प्रकरण ६ ठुं–सपूत अने कपूत विषे

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥१॥

જેમ પુષ્પ અને સુગંધયુક્ત એક પણ સારૂં વૃક્ષ હોય તો સર્વ વન સુગંધવાળું થઇ રહે છે, તેમ એક પણ સારા પુત્રથી આખું કુળ કીર્તિવાન થાય છે. ૧

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना ।
आह्लादितं कुलं सर्वं यथा चंद्रेण शर्वरी ॥२॥

જેમ ચંદ્રમા વડે રાત્રિ શોભા પામે છે, તેમ એક પણ વિદ્વાન અને સાધુ સુપુત્રથી સમગ્ર કુળ આનંદ પામે છે. ૨

किंजातैर्बहुभिः पुत्रैः शोकसंतापकारकैः ।
वरमेकः कुलालंबी यत्र विश्राम्यते कुलम् ॥३॥

શોક અને સંતાપ કરાવનારા બહુ પુત્રો જન્મ્યા હોય તેથી શું ? તેના કરતાં તો કુળના આધારરૂપ એવા એક પુત્ર હોય એજ શ્રેષ્ઠ છે, કે જેનાથી કુળ વિશ્રામ પામે છે. ૩

मूर्खश्चिरायुर्जातोऽपि तस्माज्जातमृतो वरः ।
मृतस्तु चाल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥४॥

મૂર્ખ પુત્ર મોટી ઉંમરનો થાય તે કરતાં જન્મતાંજ મૃત્યુ પામે તે શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે તેના મરણ વખતે થોડું દુઃખ થાય છે, અને જીવવાથી તો જીવે ત્યાં સુધી સંતાપ થાય છે. ૪

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना ।
दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ॥५॥

જેમ એકજ સૂકા વૃક્ષને લીધે આખું વન અગ્નિથી બળી જાય છે, તેમ એકજ કપૂતથી સર્વ કુટુંબ સંતાપ પામે છે. ૫

प्रकरण ७ मुं–विद्याभ्यास विषे

कामधेनुगुणा विद्या ह्यकाले फलदायिनी ।
प्रवासे मातृसदृशी विद्या गुप्तं धनं स्मृतम् ॥१॥

વિદ્યામાં કામધેનુના જેવા ગુણ છે. કેમકે તે કવખતે પણ ફળ આપનારી છે અને પ્રવાસમાં માતા સમાન છે. વળી વિદ્યાને ગુપ્ત ધન પણ કહે છે. ૧

विद्या मित्रं प्रवासेषु भार्या मित्रं गृहेषु च ।
व्याधितस्यौषधं मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य च ॥२॥

પ્રવાસમાં વિદ્યા મિત્રરૂપ છે, ઘરમાં સ્ત્રી મિત્રરૂપ છે; વ્યાધિમાં ઔષધ મિત્રરૂપ છે અને મરનારને ધર્મ મિત્રરૂપ છે.

आहारनिद्राभयमैथुनानि समानि चैतानि नृणां पशूनाम् ।
ज्ञानं नराणामधिको विशेषो ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન, એટલી બાબતો મનુષ્ય અને પશુઓમાં સમાન છે. મનુષ્યોમાં માત્ર જ્ઞાનજ અધિક છે. જ્ઞાનહીન મનુષ્ય પશુ સમાન કહેવાય છે. ૩

शुनः पुच्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना ।
न गुह्यगोपने शक्तं न च दंशनिवारणे ॥४॥

શ્વાનની પૂછડી ગુપ્ત સ્થળને ઢાંકવાને વા માખી મચ્છરને ઉડાડવાને કામ આવતી નથી–અર્થાત્ વ્યર્થ છે; તેવી રીતે વિદ્યા વિનાના મનુષ્યનું જીવતર પણ વ્યર્થ છે. ૪

किं कुलेन विशालेन विद्याहीनेन देहिनाम् ।
दुष्कुलं चापि विदुषो देवैरपि सुपूज्यते ॥५॥

મોટા કુળનો હોવા છતાં જો તે વિદ્યાહીન હોય તો તેથી શું લાભ? નીચા કુળમાં હોય તો પણ વિદ્વાન દેવતાઓની પેઠે પૂજાય છે. ૫

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ।
विद्याहीना न शोभंते निर्गंधा इव किंशुकाः ॥६॥

રૂપ અને યૌવનથી સંપન્ન હોય અને મોટા કુળમાં જન્મ્યો હોય તો પણ ખાખરાનાં ફૂલ જેમ સુગંધી વિના શોભતાં નથી, તેમ વિદ્યાહીન મનુષ્યો શોભતા નથી. ૬

यथा खात्वा खनित्रेण भूतले वारि विन्दति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥७॥

જેમ મનુષ્ય ખોદવાનાં હથિયારો વડે પૃથ્વીને ખોદીને પાતાળમાંનું જળ મેળવે છે, તેમ ગુરુના હૃદયમાં રહેલી વિદ્યાને પણ તેમની સેવા કરનારો શિષ્ય પામે છે. ૭

सुखार्थी चेत्त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत्त्यजेत्सुखम् ।
सुखार्थिनः कुतो विद्या सुखं विद्यार्थिनः कुतः ॥८॥

સુખની ઇચ્છાવાળાએ વિદ્યાભ્યાસ છોડી દેવો અને વિદ્યાની ઇચ્છાવાળાએ સુખનો ત્યાગ કરવો. કેમકે સુખાર્થીને વિદ્યા ક્યાંથી અને વિદ્યાર્થીને સુખ ક્યાંથી? ૮

कामक्रोधो तथा लोभं स्वादु शृंगारकौतुके ।

आतिनिद्रातिसेवे च विद्यार्थी ह्यष्टवर्जयेत् ॥९॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદિષ્ટ અન્ન, શૃંગાર, ખેલ, અતિનિદ્રા અને બીજાની અતિ સેવા, એ આઠ વાનાં વિદ્યાર્થીએ ત્યાગ કરવાં. ૯

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्धनम् ।
उत्पन्नेषु च कार्येषु न सा विद्या न तद्धनम् ॥१०॥

જે વિદ્યા માત્ર પુસ્તકમાંજ રહેલી છે અને જે ધન પરાયે હાથ રહેલું છે, તે વિદ્યા અને તે ધન કામ પડતી વખતે ઉપયોગી થતાં નથી. ૧૦

प्रकरण ८ मुं–धनवान् अनें निर्धन विषे

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पंडितः ॥१॥

જેની પાસે ધન છે તેને મિત્રો થાય છે, જેની પાસે ધન છે તેને બાંધવો થાય છે, જેની પાસે ધન છે તે હલકો હોય તોપણ કુળવાન કહેવાય છે અને જેની પાસે ધન છે તે (મૂર્ખ હોય તો પણ) પંડિત કહેવાય છે. ૧

त्यजंति मित्राणि धनैर्विहीनं दाराश्च भृत्याश्च सुहृज्जनाश्च ।
तं चार्थवंतं पुनराश्रयंतेऽतोऽर्थो हि लोके पुरुषस्य बंधुः ॥२॥

મિત્ર, સ્ત્રી, સેવકો અને કુટુંબીઓ ધનરહિત પુરુષને

છોડી દે છે, અને તેજ પુરુષ પાછો ધનવાન થાય તો તેનો આશ્રય કરે છે; માટે આ જગતમાં ધનજ પુરુષનો બંધુ છે. ૨

कुचैलिनं दन्तमलोपधारिणं बह्वाशिनं निष्ठुरभाषिणं च ।
सूर्योदये चास्तमिते शयानं विमुंचति श्रीर्यदि चक्रपाणिः ॥

મલિન વસ્ત્ર પહેરનાર, દાંતને મેલા રાખનાર, બહુ ખાનાર, નઠારાં વચન બોલનાર અને સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્તસમયે સૂતારને, કદાપિ તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ હોય તો પણ, લક્ષ્મી ત્યજી દે છે. ૩

अन्यायोपार्जितं द्रव्यं दशवर्षाणि तिष्ठति ।
प्राप्ते चैकादशे वर्षे समूलं च विनश्यति ॥४॥

અન્યાયથી પેદા કરેલું દ્રવ્ય દશ વર્ષ સુધી રહે છે અને અગીઆરમું વર્ષ આવતાં તે મૂળસહિત નાશ પામે છે.

अपुत्रस्य गृहं शून्यं दिशः शून्यास्त्वबांधवाः ।
मूर्खस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥५॥

પુત્ર વિનાનું ઘર સૂનું છે; બંધુ વિનાની દિશા સૂની છે; મૂર્ખનું હૃદય સૂનું છે અને દરિદ્રતા સર્વ વાતે સૂની છે. ૫

वृद्धकाले मृता भार्या बंधुहस्तगतं धनम् ।
भोजनं च पराधीनं तिस्रः पूंसां विडम्बनाः ॥६॥

વૃદ્ધાવસ્થામાં મરેલી સ્ત્રી, બંધુઓને હાથ ગયેલું ધન અને પરાધીન ભોજન, એ ત્રણે વાનાં પુરુષોને દુઃખદાયક છે.

वरं वने व्याघ्रगजेंद्रसेविते द्रुमालये पत्रफलांबुसेवनम् ।

तृणेषु शय्या शतजीर्णवल्कलं न बंधुमध्ये धनहीनजीवनम्

વાઘ અને હાથી વસતા હોય એવા ઝાડ નીચેનાં ફળ, પાન અને જળનું ભક્ષણ કરવું, ઘાસ પર સૂવું અને સો ઠેકાણે છિદ્રવાળાં વસ્ત્ર પહેરવાં શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ બંધુઓમાં રહીને ધન વિનાનું જીવન ગાળવું એ શ્રેષ્ઠ નથી. ૭

उद्योगे नास्ति दारिद्र्यं जपतो नास्ति पातकम् ।
मौने च कलहो नास्ति नास्ति जागरिते भयम् ॥८॥

ઉદ્યોગ કરવાથી દરિદ્રતા, જપ કરવાથી પાપ, મૌનથી ક્લેશ અને જાગ્રત રહેવાથી ભય નિર્મૂળ થાય છે. ૮

धनहीनो न हीनश्च धनिकः स सुनिश्चयः ।
विद्यारत्नेन यो हीनः स हीनः सर्ववस्तुषु ॥९॥

ધનહીન પુરુષને હલકો ન ગણવો, જો તે વિદ્વાન હોય તો ધનવાનજ છે; પણ જે પુરુષ વિદ્યારૂપી રત્નથી રહિત છે, તેજ સર્વ વાતે હલકો છે એમ જાણવું. ૯

गुणाः सर्वत्र पूज्यंते न महत्योऽपि संपदः ।
पूर्णेन्दुः किं तथा वंद्यो निष्कलंको यथा कृशः ॥१०॥

જેમ કૃશ છતાં બીજનો નિષ્કલંક ચંદ્ર વંદાય છે પણ પૂર્ણિમાનો પુષ્ટ ચંદ્ર વંદન કરાતો નથી, તેમ સંપત્તિ ઘણી હોવા છતાં તે પૂજાતી નથી; પણ ગુણોજ સર્વત્ર પૂજાય છે.

प्रकरण ९ मुं–सद्गुण विषे

येषां न विद्या न तपो न दानं न चापि शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥१॥

જે મનુષ્યમાં વિદ્યા નથી, તપ નથી, દાન નથી, શીલ નથી, ગુણ નથી કે ધર્મ નથી; તે આ પૃથ્વી પર કેવળ ભાર-રૂપ હોઇને મનુષ્યના રૂપમાં મૃગ (પશુ) ની પેઠે ફરે છે.૧

स जीवति गुणा यस्य यस्य धर्मः स जीवति ।
गुणधर्मविहीनस्य जीवितं निष्प्रयोजनम् ॥२॥

જગતમાં તેજ મનુષ્ય જીવે છે કે જેનામાં સદ્‌ગુણો છે; અને તેજ જીવે છે કે જેનામાં ધર્મ છે. જે મનુષ્ય ગુણહીન અને ધર્મહીન છે તેનું જીવનજ વૃથા છે.૨

गुणैरुत्तमतां यांति नोच्चैरासनसंस्थिताः ।
प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते ॥३॥

માણસ ઉંચા આસને બેસવાથી નહિ પણ ગુણથીજ ઉત્તમતા પામે છે. મહેલના શિખરે બેસવાથી કાગડો કાંઇ ગરુડ થઇ શકે ?૩

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते निघर्षणच्छेदनतापताडनैः ।
तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा ॥

ઘસવાથી, કાપવાથી, તપાવવાથી અને ટીપવાથી, એ

ચાર પ્રકારે સુવર્ણની પરીક્ષા થઇ શકે છે; તેમ ત્યાગ, શીલ, ગુણ અને કર્મ, એ ચાર વડે માણસની પરીક્ષા થઇ શકે છે.

गुणो भूपयते रूपं शीलं भूपयते कुलम् ।
सिद्धिर्भूपयते विद्यां भोगो भूपयते धनम् ॥५॥

ગુણ રૂપને શોભાવે છે; શીલ કુળને શોભાવે છે; સિદ્ધિ વિદ્યાને શોભાવે છે અને પદાર્થો ધનને શોભાવે છે. ૫

दरिद्रता धीरतया विराजते कुवस्त्रता शुभ्रतया विराजते ।
कदन्नता चोष्णतया विराजते कुरूपता शीलयुता विराजते ॥६

દરિદ્રતા ધીરજથી, સાદાં વસ્ત્ર સ્વચ્છતાથી, અન્નની કનિષ્ઠતા ગરમ કરવાથી અને કુરૂપતા શીલથી સુંદર લાગે છે.

शांतितुल्यं तपो नास्ति न संतोषात्परं सुखम् ।
न तृष्णायाः परो व्याधिर्न च धर्मो दयासमः ॥७॥

શાંતિ સમાન તપ નથી; સંતોષ સમાન સુખ નથી; તૃષ્ણા જેવો વ્યાધિ નથી અને દયા સમાન ધર્મ નથી.૭

क्रोधो वैवस्वतो राजा तृष्णा वैतरणी नदी ।
विद्या कामादुघा धेनुः संतोषो नन्दनवनम् ॥८॥

ક્રોધ યમરાજા જેવો છે; તૃષ્ણા વૈતરણી નદી જેવી છે; વિદ્યા કામદુધા ગાય જેવી છે અને સંતોષ નંદનવન જેવો છે.

व्यालाश्रयापि विफलापि सकंटकापि
वक्रापि पंकिलभवापि दुरासदापि ।
गन्धेन बन्धुरासि केतकि सर्वजंतो-

रेको गुणः खलु निहंति समस्तदोषान् ॥९॥

કોઇએક કવિ કેતકી પ્રત્યે કહે છે કે, હે કેતકિ! જોકે તું સર્પના ઘરરૂપ છે, ફળથી રહિત છે, કાંટાવાળી છે, વાંકી છે, કીચડમાં ઉગનારી છે અને દુઃખથી મળે એવી છે; તોપણ તું એક સુગંધના ગુણ વડે સર્વ પ્રાણીઓના બંધુરૂપ થઇ રહેલી છે. એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે, માણસમાં જો એક પણ સારો ગુણ હોય છે તો તે સર્વ દોષોનો નાશ કરે છે. ૯

दारिद्र्यनाशनं दानं शीलं दुर्गतिनाशनम् ।
अज्ञाननाशिनी प्रज्ञा भावना भयनाशिनी ॥१०॥

દાન દરિદ્રતાનો, સુશીલતા દુર્દશાનો, સદ્‌બુદ્ધિ અજ્ઞાનનો અને શુભ ભાવના ભયનો નાશ કરનાર છે. ૧૦

सिंहादेकं बकादेकं शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ।
वायसात्पंच शिक्षेच षट् शुनस्त्रीणि गर्दभात् ॥११॥

બુદ્ધિવાન મનુષ્યે સિંહ અને બગલા પાસેથી એકેક, કૂકડા પાસેથી ચાર, કાગડા પાસેથી પાંચ, કૂતરા પાસેથી છ અને ગધેડા પાસેથી ત્રણ ગુણો શીખવા જોઇએ. ૧૧

प्रभूतं कार्यमल्पं वा यन्नरः कर्तुमिच्छति ।
सर्वारंभेण तत्कार्यं सिंहादेकं प्रचक्षते ॥१२॥

મોટું કિંવા નાનું ઈત્યાદિ જે જે કાર્ય કરવા મનુષ્ય ઇચ્છે તે તે કાર્ય તેણે સર્વ પ્રયત્નથી કરવું; એ એક મહાન ગુણ સિંહ પાસેથી શીખવો જોઇએ. ૧૨

इंद्रियाणि च संयम्य वकवत्पंडितो नरः ।
देशकालबलं ज्ञात्वा सर्वकार्याणि साधयेत् ॥१३॥

વિદ્વાન પુરુષે બગલાની પેઠે ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરીને તેમજ દેશકાળ તથા બળને જાણીને સર્વ કાર્ય સાધવાં.૧૩

प्रत्युत्थानं च युद्धं च संविभागं च बन्धुषु ।
स्वयमाक्रम्य भोगं च शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ॥१४॥

યોગ્ય સમયે જાગવું તથા યુદ્ધ કરવું; બંધુઓને ભાગ આપવો અને પોતે પરાક્રમ કરીને ભોગ ભોગવવા; એ ચાર ગુણ કુકડા પાસેથી શીખવા જોઇએ.૧૪

गूढं च मैथुनं धाष्टर्यं काले चालयसंग्रहम् ।
अप्रमादमविश्वासं पंच शिक्षेच्च वायसात् ॥१५॥

ગુપ્ત મૈથુન, ધૈર્ય, યોગ્ય કાળે ઘરમાં સંગ્રહ કરવો, સાવધાન રહેવું અને વિશ્વાસ ન કરવો; એ પાંચ ગુણો કાગડા પાસેથી શીખવા જોઇએ.૧૫

बह्वाशी स्वल्पसंतुष्टः सुनिद्रो लघुचेतनः ।
स्वामिभक्तश्च शूरश्च षडेते श्वानतो गुणाः ॥१६॥

વધારે ખાવું, થોડાથી સંતોષ માનવો, નિદ્રા લેવી, થોડા ઈસારાથી જાગી ઉઠવું, સ્વામીભક્તિ અને શૂરાપણું; એ ૭ ગુણો શ્વાન પાસેથી શીખવા જોઇએ. ૧૬

सुश्रांतोऽपि वहेद्भारं शीतोष्णे न च पश्यति ।
संतुष्टश्चरते नित्यं त्रीणि शिक्षेच्च गर्दभात् ॥१७॥

ઘણો થાક લાગવા છતાં ભાર વહેવો; ટાઢ અને તડકા તરફ જોવું નહિ; નિરંતર સંતોષ રાખી ફરવું; એ ત્રણે ગુણો ગધેડા પાસેથી શીખવા જોઇએ. ૧૭

य एतान् विंशति गुणानाचरिष्यति मानवः ।
कार्यावस्थासु सर्वासु अजेयः स भविष्यति ॥१८॥

જે મનુષ્ય આ વીસ ગુણોને ધારણ કરશે તે સર્વ અવસ્થામાં અને સર્વ કાર્યમાં વિજય મેળવનાર થશે. ૧૮

प्रकरण १० मुं–दान अने परोपकार विषे

वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तेषु भोजनम् ।
वृथा दानं धनाढयेषु वृथा दीपो दिवापि च ॥१॥

સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થવી, તૃપ્ત થયેલાને ભોજન આપવું, ધનવાનને દાન દેવું અને દિવસે દીવો કરવો; એ વૃથા છે.૧

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदरसंस्थानां परिस्रव इवांभसाम् ॥२॥

જળાશયમાંથી જળ વહેતું રહે તોજ તેની શુદ્ધતા જળવાય છે; તેમ પેદા કરેલું દ્રવ્ય પરોપકારમાં ખર્ચવું એજ તેનું રક્ષણ છે. ૨

वाचां शौचं च मनसः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदयाशौचमेतच्छौचं परार्थिनाम् ॥३॥

વાણી અને મનની પવિત્રતા, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, સર્વ ભૂતો પ્રત્યે દયા અને સ્વચ્છતા, એ પરોપકારીની શુદ્ધિ છે. ૩

वित्तं देहि गुणान्वितेषु मतिमन्नान्यत्र देहि क्वचित्
प्राप्तं वारिनिधेर्जलं घनमुखे माधुर्ययुक्तं सदा ।
जीवान्स्थावरजंगमांश्च सकलान् संजीव्य भूमण्डलं
भूयः पश्यति देवकोटिगुणितं गच्छेत्तमम्भोनिधिम् ॥

બુદ્ધિમાનો ! ધન ગુણવાનોનેજ આપો, બીજાને કદી આપતા નહિ. જુઓ, મેઘના મુખમાં પ્રાપ્ત થયેલું જળ સદા મધુરતાવાળું થઇ પૃથ્વી પરના સર્વ સ્થાવર–જંગમ પદાર્થોને જીવનવાળા કરીને તથા કરોડગણું થઇને સમુદ્રમાં જાય છે.

देयं भोज्यधनं धनं सुकृतिभिर्नो संचयस्तस्य वै
श्रीकर्णस्य बलेश्च विक्रमपतेरद्यापि कीर्तिः स्थिता ।
अस्माकं मधुदानभोगरहितं नष्टं चिरात्संचितं
निर्वाणादितिनष्टपादयुगलं घर्षन्त्यहो मक्षिकाः ॥५॥

મધનો નાશ થવાથી "ઘણા સમયથી સંઘરી રાખેલું અમારૂં મધ દાન કે ભોગમાં ન વાપરવાથી નાશ પામ્યું" એવું જાણીને મધમાખીઓ જેમ પોતાના બન્ને હાથ–પગ ઘસીને પશ્ચાત્તાપ કરે છે, તેવું ન કરવું પડે તેટલા માટે ધનાદિક પદાર્થો દાનમાં તથા ભોગમાં વાપરવા યોગ્ય છે અને સારા મનુષ્યોએ તેનો સંગ્રહ કર્યા કરવો નહિ. દાન-પરાયણ રહેવાથીજ કર્ણ, બલિ અને વિક્રમાદિ રાજાઓની

કીર્તિ હજુ સ્થિર રહેલી છે. ૫

यस्य चित्तं द्रविभूतं कृपया सर्वजन्तुषु ।
तस्य ज्ञानेन मोक्षेण किं जटाभस्मलेपनैः॥६॥

જે પુરુષનું ચિત્ત સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાથી નિરંતર દ્રવીભૂત (પીગળેલું) રહે છે; તેને જ્ઞાનથી, મોક્ષથી, કિંવા જટાથી અને ભસ્મ ચોળવાથી વધુ શો લાભ થશે ? ૬

परोपकरणं येषां जागर्ति हृदये सताम् ।
नश्यंति विपदस्तेषां संपदः स्यु पदे पदे ॥७॥

જે સજ્જનોના હૃદયમાં પરોપકારનો ઉત્સાહ નિરંતર જાગ્રતો રહે છે; તેમની વિપત્તિનો નાશ થાય છે અને સંપત્તિ પગલે પગલે પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

प्रकरण ११ मुं–वाणी विषे

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन याति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥१॥

સત્યથી પૃથ્વી રહેલી છે, સત્યથી સૂર્ય તપે છે, સત્યથી વાયુ વાય છે અને સત્યમાંજ સર્વ વસ્તુઓ રહેલી છે. ૧

सकृज्जल्पन्ति राजानः सकृज्जल्पंति पंडिताः ।
सकृत्कन्याः प्रदीयन्ते त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥२॥

રાજાઓ એકજ વાર આજ્ઞા કરે છે; પંડિતો પણ એક-

જ વાર બોલે છે; કન્યાદાન પણ એકજ વાર દેવાય છે. આ ત્રણે વાનાં એકજ વાર થાય છે. ૨

तावन्मौनेन नीयन्ते कोकिलैश्चैव वासराः ।
यावत्सर्वजनानन्ददायिनी वाक्प्रवर्तते ॥३॥

જ્યાં સુધી સર્વ જનોને આનંદ આપનારી વાણી બોલી શકાતી નથી, ત્યાં સુધી કોયલ મુનિવ્રત રાખીને દિવસો નિર્ગમન કરે છે; અર્થાત્ આનંદદાયક વાણી વદવાનું ન બને ત્યાં સુધી મૌનજ રાખવું સારૂં છે. ૩

स्वभावेन हि तुष्यंति देवाः सत्पुरुषाः पिता ।
ज्ञातयः स्नानपानाभ्यां वाक्यदानेन पण्डिताः ॥४॥

નિશ્ચય દેવતાઓ, સત્પુરુષો અને પિતા, એઓ સ્વભાવથીજ પ્રસન્ન થાય છે; જ્ઞાતિજનો સ્નાનપાનથી અને પંડિતજનો પ્રિય વચન કહેવાથી પ્રસન્ન થાય છે. ૪

निःस्पृहोनाधिकारी स्यान्नाकामो मंडनप्रियः ।
नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात्स्पष्टवक्ता न वंचक ॥५॥

જે નિઃસ્પૃહી છે તેને અધિકારની ઈચ્છા નહિ થાય; જે મનુષ્ય કામી નહિ હોય તેને શરીર શોભાવનારી વસ્તુઓમાં પ્રીતિ નહિ થાય; જે ચતુર નથી તેનાથી પ્રિય વચન નહિ બોલાય અને જે સ્પષ્ટવક્તા (મનમાં હોય તેવું કહી દેનારો) હોય છે તે ઠગારો નહિ થાય. ૫

प्रकरण १२ मुं–विविध उपदेश विषे

धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥१॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાંનું એક પણ જેની પાસે દેખાતું નથી, તેનો જન્મ બકરીના ગળાના આંચળની પેઠે નિરર્થક છે. ૧

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
तथापि सुधियश्चार्याः सुविचार्यैव कुर्वते ॥२॥

જો કે કર્મનેજ આધીન ફળ છે અને બુદ્ધિ પણ કર્મનેજ અનુસરે છે; તથાપિ બુદ્ધિમાન અને ઉત્તમ પુરુષો જે કાંઈ કરે છે તે પ્રથમ સારી રીતે વિચારે છે. ૨

धर्मार्थकाममोक्षेषु यस्यैकोपि न विद्यते ।
जन्मफलं हि मर्त्येषु मरणं तस्य केवलम् ॥३॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થમાંથી કાંઇ પણ જેણે મેળવ્યું નહિ; તેનું આ મૃત્યુલોકમાં જન્મ થવાનું ફળ તો માત્ર એક મરણજ છે. ૩

जीवन्तं मृतवन्मन्ये देहिनं धर्मवर्जितम् ।
मृतो धर्मेण संयुक्तो दीर्घजीवी न संशयः ॥४॥

ધર્મરહિત પ્રાણીને જીવતો છતાં પણ મરેલા જેવો માનવો અને ધર્મયુક્ત પુરુષ મરવા છતાં પણ ચિરંજીવ છે,

એમાં સંશય નથી. ૪

यावत्स्वस्थो ह्ययं देहो यावन्मृत्युश्च दूरतः ।
तावदात्महितं कुर्यात्प्राणांते किं करिष्यति ॥५॥

જ્યાં સુધી દેહ નીરોગી છે અને જ્યાં સુધી મૃત્યુ દૂર છે, ત્યાં સુધીમાં પોતાનું કલ્યાણ કરી લેવું. ૫

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान्विषवैस्त्यज ।
क्षमार्जवदयाशौचं सत्यं पीयूषवत्पिब ॥६॥

હે ભાઇ ! જો તમને મોક્ષનીજ ઇચ્છા હોય તો તો વિષની પેઠે વિષયોને ત્યજી દો અને ક્ષમા, સરળતા, દયા, પવિત્રતા તથા સત્યનું અમૃતની પેઠે સેવન કરો. ૬

यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
पुरा पंचदशास्येभ्यो गां चरंतीं निवारय ॥७॥

હે મનુષ્ય ! જો તું કદી એકજ કાર્ય વડે જગતને વશ કરવા ઇચ્છતો હોય તો પંદર મુખો વડે ચરી રહેલા મનને રોક. અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, એ પાંચ વિષયો મળીને પંદર મુખો સહિત સંસારમાં ભટકતા મનને રોક. ૭

बन्धाय विषयासक्तं मुक्तो निर्विषयं मनः ।
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥८॥

વિષયમાં આસક્ત મન બંધનનું કારણ છે અને વિષયમાં આસક્તિ વિનાનું મન મોક્ષનું કારણ છે. માટે મનુ-

બ્યોના બંધ, અને મોક્ષનું કારણ મનજ છે. ૮

त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ।
कुरु पुण्यमहोरात्रं सर नित्यमनित्यताम् ॥९॥

હે મનુષ્ય ! દુર્જનોનો સંગ ત્યજી દઈ સાધુસમાગમ કર; રાતદિવસ પુણ્યકર્મો કર્યા કર અને વિષયોને અનિત્ય સમજી અવિનાશી પરમાત્માનું સ્મરણ કર્યા કર. ૯

श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् ।
श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति श्रुत्वा मोक्षमवाप्नुयात् ॥१०॥

શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી મનુષ્ય ધર્મને જાણે છે; ખોટી બુદ્ધિ ત્યજી દે છે; જ્ઞાન પામે છે અને મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. (માટે મનુષ્યે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું જોઈએ.) ૧૦

अनंतशास्त्रं बहुलाश्च विद्या अल्पश्च कालो बहुविघ्नता च ।
यत्सारभूतं तदुपासनीयं हंसो यथा क्षीरमिवांबुमध्यात् ॥११॥

શાસ્ત્રો અનંત છે; વિદ્યા બહુ પ્રકારની છે; આયુષ્ય થોડું છે અને વિઘ્ન ઘણાં છે; માટે હંસ જળમાંથી દૂધજ ગ્રહણ કરે છે તેમ જ સારરૂપ હોય તેજ સેવવું યોગ્ય છે. ૧૧

धर्माख्याने श्मशाने च रोगिणां या मतिर्भवेत् ।
सा सर्वदैव तिष्ठेच्चेत्को न मुच्येत बंधनात् ॥१२॥

ધર્મકથા વા વ્યાખ્યાન સાંભળતી વખતે સ્મશાનમાં અને રોગીના દુઃખ વખતે જેવી બુદ્ધિ ઉપજે છે, તેવી બુદ્ધિ જો સર્વદાજ રહેતી હોય તો તો બંધનથી કોણ ન છૂટે ! ૧૨

पठंति चतुरो वेदान्धर्मशास्त्राण्यनेकशः ।
आत्मानं नैव जानंति दर्वी पाकरसं यथा ॥१३॥

જેમ કડછી પાકમાં પૂર્યા કરવા છતાં પણ જડતાને લીધે તેનો સ્વાદ જાણી શકતી નથી, તેમ વિષયાસક્ત મનુષ્યો ચારે વેદ તથા અનેક ધર્મશાસ્ત્રો ભણે તોપણ પરમાત્માને યથાવત્ નથીજ જાણી શકતા. ૧૩

अग्निहोत्रं विना वेदा न च दानं विना क्रिया ।
न भावेन विना सिद्धिस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥१४॥

અગ્નિહોત્ર વિના વેદનું ભણવું; દાન વિનાની ધર્મક્રિયા અને આંતરિક ભાવ વિનાની કોઇ પણ બાબતની સિદ્ધિ થતી નથી; માટે હૃદયનો ભાવજ સર્વનું કારણ છે. ૧૪

न देवो विद्यते काष्ठे न पाषाणे न मृन्मये ।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥१५॥

પરમાત્મદેવ કાષ્ઠમાં નથી તેમ પાષાણમાં કે માટીની મૂર્તિમાં નથી, પણ અંતરની ભાવભક્તિમાંજ વિદ્યમાન છે. માટે ભાવજ સર્વનું કારણ છે. ૧૫

माता च कमला देवी पिता देवो जनार्दनः ।
बांधवा विष्णुभक्ताश्च स्वदेशो भुवनत्रयम् ॥१६॥

કમળાદેવી (લક્ષ્મી) જેની માતા છે; જનાર્દન દેવ જેના પિતા છે અને પ્રભુના ભક્તો જેના બંધુઓ છે; એવી ભાવનાવાળા ભક્તને ત્રણે ભુવન સ્વદેશરૂપ છે. ૧૬

का चिंता मम जीवने यदि हरिर्विश्वंभरो गीयते
नोचेदर्भकजीवनाय जननीस्तन्यं कथं निःसरेत् ।
इत्यालोच्य मुहुर्मुहुर्यदुपते लक्ष्मीपते केवलं
त्वत्पादांबुजसेवनेन सततं कालो मया नीयते ॥१७॥

એક ભક્તે કહ્યું છે કે, જો શ્રીહરિ વિશ્વંભર-સર્વ કોઇનું પાલન કરનાર કહેવાય છે, તો પછી મારે નિર્વાહની શી ચિંતા છે ? જો એમ ન હોય તો બાળકના નિર્વાહ માટે માતાના સ્તનમાં દૂધ ક્યાંથી નીકળત ? એવો વારંવાર વિચાર કરીને હે યદુપતે ! હે લક્ષ્મીપતે ! નિરંતર આપના ચરણકમળના સેવનમાંજ:મારો સમય ગાળું છું. ૧૭

पुष्पे गंधं तिले तैलं काष्ठेऽग्निं पयसि घृतम् ।
इक्षौ गुडं तथा देहे पश्यात्मानं विवेकतः ॥१८॥

જેમ પુષ્પમાં સુગંધ, તલમાં તેલ, કાષ્ટમાં અગ્નિ, દૂધમાં ઘી અને શેરડીમાં ગોળ પ્રત્યક્ષ ન દેખાય તોપણ રહ્યાં છેજ; તેમ આ દેહમાં અદશ્યરૂપે રહેલો જડ-ચૈતન્યના વિવેક વડે આત્મા પણ અદશ્ય છતાં તેને જાણવો. ૧૮

देहाभिमाने गलिते ज्ञानेन परमात्मनः ।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥१९॥

પરમાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થઇ દેહાભિમાન નાશ પામે એટલે પછી મન જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં તેને સમાધિજ છે.

गते शोको न कर्तव्यो भविष्यं नैव चिन्तयेत् ।

એ સર્વ પોતે કરેલા અપરાધરૂપી વૃક્ષનાંજ ફળ છે. ૨૪

अग्निरापः स्त्रियो मूर्खः सर्पो राजकुलानि च ।
नित्यं यत्नेन सेव्यानि सद्यः प्राणहराणि षट् ॥२५॥

અગ્નિ, જળ, સ્ત્રી, મૂર્ખ, સર્પ અને રાજકુળ, એ છ વાનાં તત્કાળ પ્રાણ હરે એવાં છે. માટે એ બધાં સર્વદા યત્નપૂર્વક–સાવધાનીથી સેવવા જેવાં છે. ૨૫

अत्यासन्नाविनाशाय दूरस्था न फलप्रदाः ।
सेव्यतां मध्यभागेन राजा वह्निर्गुरुः स्त्रियः ॥२६॥

રાજા, અગ્નિ, ગુરુ અને સ્ત્રી, એઓ અતિ સમીપ રહેવાથી વિનાશ કરનારાં થાય છે અને દૂર રહેવાથી તેઓ ફળદાયક થતાં નથી; માટે તે વચલે રસ્તેજ સેવવાં. ૨૬

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्स्तब्धमंजलिकर्मणा ।
मूर्खं छंदानुवृत्त्या च यथार्थत्वेन पण्डितम् ॥२७॥

લોભીને ધનથી, અહંકારીને હાથ જોડીને, મૂર્ખને તેની મરજી પ્રમાણે વર્તીને અને પંડિતને યથાર્થ રીતે વર્તીને ગ્રહણ કરવા. ૨૭

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यंति जन्तवः ।
तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥२८॥

પ્રિય વાક્ય કહેવાથી સર્વ પ્રાણી પ્રસન્ન થાય છે, માટે મનુષ્યોએ તેવુંજ બોલવું યોગ્ય છે. વચનમાં દરિદ્રતા શી?

शकटं पंचहस्तेन दशहस्तेन वाजिनम् ।

वर्तमानेन कालेन प्रवर्तन्ते विचक्षणाः ॥२०॥

ગયેલી વસ્તુનો શોક અને ભવિષ્યકાળની ચિંતા ન કરતાં બુદ્ધિમાનો વર્તમાનકાળમાં ઉત્તમ પ્રકારે પ્રવર્તે છે. ૨૦

एकवृक्षसमारूढा नानावर्णा विहंगमाः ।
प्रभाते दिक्षु दशसु यांति का परिदेवना ॥२१॥

નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓ એક વૃક્ષ પર બેઠાં હોય તેઓ પ્રભાતકાળે દશે દિશાએ વેરાઇ જાય તેનો શોક શો કરવો? ૨૧

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो गच्छति मातरम् ।
तथा यच्च कृतं कर्म कर्त्तारमनुगच्छति ॥२२॥

હજારો ગાયો છતાં વાછડું જેમ પોતાની માતા પાસેજ જાય છે, તેમ જે કાંઈ સારૂં યા ખોટું કર્મ કર્યું હોય તે જઇને તેના કરનારનેજ ફળ આપે છે.૨૨

स्वयं कर्म करोत्यात्मा स्वयं तत्फलमश्नुते ।
स्वयं भ्रमति संसारे स्वयं तस्माद्विमुच्यते ॥२३॥

જે મનુષ્ય પોતે સારાં યા ખોટાં કર્મ કરે છે તે પોતેજ તેનું સુખ કિંવા દુઃખરૂપી ફળ ભોગવે છે અને પોતેજ સંસારમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે, તેમ જો તે જ્ઞાન મેળવી પોતાનાં આચરણ પણ તેવાં કરે તો સંસારથી તે મુક્ત પણ થાય છે.

आत्मापराधवृक्षस्य फलान्येतानि देहिनाम् ।
दारिद्र्यरोग दुःखानि बंधनव्यसनानि च ॥२४॥

મનુષ્યોને દરિદ્રતા, રોગ, દુઃખ, બંધન અને વિપત્તિ,

એ સર્વ પોતે કરેલા અપરાધરૂપી વૃક્ષનાંજ ફળ છે. ૨૪

अग्निरापः स्त्रियो मूर्खः सर्पो राजकुलानि च ।
नित्यं यत्नेन सेव्यानि सद्यः प्राणहराणि षट् ॥२५॥

અગ્નિ, જળ, સ્ત્રી, મૂર્ખ, સર્પ અને રાજકુળ, એ ૭ વાનાં તત્કાળ પ્રાણ હરે એવાં છે. માટે એ બધાં સર્વદા યત્નપૂર્વક–સાવધાનીથી સેવવા જેવાં છે. ૨૫

अत्यासन्नाविनाशाय दूरस्था न फलप्रदाः ।
सेव्यतां मध्यभागेन राजा वह्निर्गुरुः स्त्रियः ॥२६॥

રાજા, અગ્નિ, ગુરુ અને સ્ત્રી, એઓ અતિ સમીપ રહેવાથી વિનાશ કરનારાં થાય છે અને દૂર રહેવાથી તેઓ ફળદાયક થતાં નથી; માટે તે વચલે રસ્તેજ સેવવાં. ૨૬

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्स्तब्धमंजलिकर्मणा ।
मूर्खं छंदानुवृत्त्या च यथार्थत्वेन पण्डितम् ॥२७॥

લોભીને ધનથી, અહંકારીને હાથ જોડીને, મૂર્ખને તેની મરજી પ્રમાણે વર્તીને અને પંડિતને યથાર્થ રીતે વર્તીને ગ્રહણ કરવા. ૨૭

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यंति जन्तवः ।
तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥२८॥

પ્રિય વાક્ય કહેવાથી સર્વ પ્રાણી પ્રસન્ન થાય છે, માટે મનુષ્યોએ તેવુંજ બોલવું યોગ્ય છે. વચનમાં દરિદ્રતા શી?

शकटं पंचहस्तेन दशहस्तेन वाजिनम् ।

हस्तिनं तु सहस्रेण देशत्यागेन दुर्जनम् ॥२९॥

ગાડાથી પાંચ હાથ, ઘોડાથી દશ હાથ, હાથીથી હજાર હાથ અને દુર્જનથી દેશને પણ ત્યાગ કરીને દૂર રહેવું. ૨૯

लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता ।
पंच यत्र न विद्यंते न कुर्यात्तत्र संगतिम् ॥३०॥

જ્યાં નિર્વાહનું સાધન, ભય, લજ્જા, કુશળતા અને ઉદારતા એ પાંચ વાનાં ન હોય તે લોકોની સંગતિ કરવી નહિ.

धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पंचमः ।
पंच यत्र न विद्यंते न तत्र दिवसं वसेत् ॥३१॥

જ્યાં ધનવાન, શાસ્ત્રવેત્તા, રાજા, નદી અને પાંચમો વૈદ્ય, એ પાંચ વાનાં ન જણાય ત્યાં એક દિવસ પણ વસવું નહિ.

उपसर्गेऽन्यचक्रे च दुर्भिक्षे च भयावहे ।
असाधुजनसंपर्के यः पलायति जीवति ॥३२॥

ઉપદ્રવ જાગે ત્યારે, શત્રુ ચઢી આવે ત્યારે, ભયંકર દુષ્કાળના સમયમાં અને ખળ પુરુષોના સંગથી જે દૂર ભાગે છે તે જીવતો રહે છે. ૩૨

वरं प्राणापरित्यागो मानभंगेन जीवनात् ।
प्राणत्यागो क्षणं दुःखं मानभंगे दिने दिने ॥३३॥

માનભંગ થઇને જીવવા કરતાં પ્રાણનો પરિત્યાગ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે પ્રાણત્યાગને સમયે ક્ષણ વારજ દુઃખ થાય છે અને માનભંગ થવાથી તો સર્વદા દુઃખ થાય છે. ૩૩

मुहूर्तमपि जीवेच्च नरः शुक्लेन कर्मणा ।
न कल्पमपि कष्टेन लोकद्वयविरोधिना ॥३४॥

શુભ કર્મ કરીને મનુષ્ય બે ઘડી જીવે તે પણ શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ આ લોક તથા પરલોકનાં વિરોધી એવાં દુષ્ટ કર્મ કરીને કલ્પપર્યંત જીવવું એ દુઃખદાયક છે. ૩૪

विद्यार्थी सेवकः पान्थः क्षुधार्तो भयकातरः ।
भांडारी प्रतिहारश्च सप्तसुप्तान्प्रबोधयेत् ॥३५॥

વિદ્યાર્થી, સેવક, પ્રવાસી, ભૂખ્યો, ભયભીત, ભંડારી અને દ્વારપાળ, એ સાતને સૂતા હોય તો જગાડવા જોઇએ.

अहिं नृपं च शार्दूलं किर्टि च बालकं तथा ।
परश्वानं च मूर्खं च सप्त सुप्तान्न बोधयेत् ॥३६॥

સર્પ, રાજા, વાઘ, ભુંડ, બાળક, બીજાનો કૂતરો અને મૂર્ખ, એ સાતને સૂતા હોય તો જગાડવા નહિ. ૩૬

अर्थनाशं मनस्तापं गृहिणीचरितानि च ।
नीचवाक्यं चापमानं मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥३७॥

ધનનો નાશ, મનનો સંતાપ, પોતાની સ્ત્રીની વર્તણુંક, નીચ મનુષ્યે કહેલાં વચન અને કોઇએ પોતાનું કરેલું અપમાન, એટલાં વાનાં બુદ્ધિમાન માણસે પ્રકટ કરવાં નહિ.૩૭

कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययागमौ ।
कस्याहं का च मे शक्तिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥३८॥

સમય કેવો છે? મિત્રો કોણ છે? દેશ કેવો છે? આવક

અને ખર્ચ કેવાં છે? હું કોનો છું? અને મારામાં શક્તિ કેટલી છે? એ સર્વ મનુષ્યે વારંવાર વિચારવું જોઇએ. ૩૮

जलबिंदुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥३९॥

જળનું એક એક ટીપું પડવાથી ક્રમે કરીને ઘડો ભરાઇ જાય છે, તેમ સર્વ પ્રકારની વિદ્યા, ધન અને ધર્મ સંપાદન કરવામાં પણ એજ ધોરણ ધ્યાનમાં રાખીને પ્રયત્ન કરવો. ૩૯

त्यजेद्धर्मं दयाहीनं विद्याहीनं गुरुं त्यजेत् ।
त्यजेत्क्रोधमुखीं भार्यां निःस्नेहान्बांधवांस्त्यजेत् ॥४०॥

દયારહિત ધર્મ ત્યજવો, વિદ્યારહિત ગુરુને ત્યજવો, ક્રોધમુખી સ્ત્રી ત્યજવી અને સ્નેહરહિત બાંધવોને ત્યજવા. ૪૦

विनयं राजपुत्रेभ्यः पंडितेभ्यः सुभाषितम् ।
अनृतं द्यूतकारेभ्यः स्त्रीभ्यः शिक्षेत कैतवम् ॥४१॥

વિનય રાજપુત્રો પાસેથી, સુંદર વચનો પંડિતો પાસેથી, અસત્ય જુગારીઓની પાસેથી અને છળ સ્ત્રીઓની પાસેથી શીખવું—અર્થાત્ તે તે મનુષ્યોમાં તે તે ગુણો વિશેષ હોય છે.

दाने तपसि शौर्ये वा विज्ञाने विनये नये ।
विस्मयो न हि कर्तव्यो बहुरत्ना वसुंधरा ॥४२॥

દાનમાં, તપમાં, પરાક્રમમાં, વિજ્ઞાનમાં, નમ્રતામાં અને નીતિમાં કોઇને કુશળ જોઇને આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. કારણ કે આ વસુંધરા (પૃથ્વી) બહુ રત્નોવાળી છે. ૪૨

यत्रोदकं तत्र वसंति हंसास्तथैव शुष्कं परिवर्जयन्ति ।
न हंसतुल्येन नरेण भाव्यं पुनस्त्यजंतः पुनराश्रयन्तः ॥

જ્યાં પાણી હોય છે ત્યાંજ હંસ વસે છે અને સૂકું પડી જતાં તે સ્થળ છોડી દે છે; તેની પેઠે મનુષ્યે વારંવાર ત્યાગ કરવાનો અને આશ્રય કરવાનો સ્વભાવ રાખવો નહિ. ૪૩

संतोषस्त्रिषु कर्तव्यः स्वदारे भोजने धने ।
त्रिषु चैव न कर्तव्योऽध्ययने जपदानयोः ॥४४॥

પોતાની સ્ત્રી, ભોજન અને ધન, આ ત્રણ બાબતોમાં મનુષ્યે સંતોષ રાખવો; પરંતુ વિદ્યાભ્યાસ, જપ અને દાન, એ ત્રણ બાબતોમાં સંતોષ ન રાખવો. ૪૪

पादाभ्यां न स्पृशेदग्निं गुरुं ब्राह्मणमेव च ।
नैव गां न कुमारीं च न वृद्धं न शिशुं तथा ॥४५॥

અગ્નિ, ગુરુ, બ્રાહ્મણ, ગાય, કુમારિકા, વૃદ્ધ તથા બાળક, એટલાંને પગથી સ્પર્શ કરવો નહિ. ૪૫

प्रकरण १३ मुं–विविध सुवाक्य

जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि ।
प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तितः ॥१॥

જળમાં તેલ, દુર્જનમાં છાની વાત, સુપાત્રને દાન અને બુદ્ધિમાનમાં શાસ્ત્ર; એ વસ્તુઓ થોડી થોડી હોય તોપણ

તે તે પાત્રોની શક્તિને લીધે તે આપોઆપ વિસ્તાર પામે છે.

विचेन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृदुना रक्ष्यते भूपः सत्स्त्रिया रक्ष्यते गृहम् ॥२॥

ધનથી ધર્મની, યોગથી જ્ઞાનની, કોમળતાથી રાજાની અને રૂડી સ્રીથી ઘરની રક્ષા થાય છે. ૨

अधना धनमिच्छन्ति वाचं चैव चतुष्पदाः ।
मानवाः स्वर्गमिच्छंति मोक्षमिच्छंति देवताः ॥३॥

નિર્ધન ધનને, પશુઓ વાચાને, મનુષ્યો સ્વર્ગને અને દેવતાઓ મોક્ષને ઈચ્છે છે–અર્થાત્ આ જગતમાં ઇચ્છા વિનાનું કોઈ નથી. ૩

अशक्तस्तु भवेत्साधुर्ब्रह्मचारी च निर्धनः ।
व्याधिष्ठो देवभक्तश्च वृद्धा नारी पतिव्रता ॥४॥

અશક્ત મનુષ્ય સાધુ થાય છે; નિર્ધન બ્રહ્મચારી થાય છે; રોગિષ્ઠ દેવભક્ત બને છે અને વૃદ્ધ સ્ત્રી પતિવ્રતા થાય છે. ૪

गंधः सुवर्णे फलमिक्षुदंडे नाकारी पुष्पं खलु चंदनस्य ।
विद्वान्धनीभूपतिर्दीर्घजीवी धातुः पुरा कोऽपि न बुद्धिदोऽभूत् ।

સુવર્ણમાં સુગંધ, શેરડીમાં ફળ, ચંદનના વૃક્ષને ફૂલ, ધનવાળો વિદ્વાન અને લાંબા આયુષ્યવાળો રાજા; એટલાં વાનાં વિધાતાએ ન કર્યાં તેથી એમ જણાય છે કે, ખરેખર સૃષ્ટિ રચતી વખતે તેને કોઇ બુદ્ધિ આપનાર ન હતું. ૫

शुद्धं भूमिगतं तोयं शुद्धा नारी पतिव्रता ।

शुचिः क्षेमकरो राजा संतुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥६॥

ભૂમિ પર પડેલું જળ શુદ્ધ છે; પતિવ્રતા નારી શુદ્ધ છે; પ્રજાનું ક્ષેમ (રક્ષણ) કરનારો રાજા પવિત્ર છે અને સંતોષી બ્રાહ્મણ પવિત્ર છે.૬

अजीर्णे भेषजं वारी जीर्णे वारि बलप्रदम् ।
भोजने चामृतं वारि भोजनांते विषप्रदम् ॥७॥

અજીર્ણ ઉપર જળ ઔષધરૂપ છે; પચી ગયા પછી જળ બળદાયક છે; ભોજનની મધ્યમાં જળ અમૃતરૂપ છે અને ભોજનની છેવટે પીધેલુ જળ વિષ જેવું છે. ૭

तुष्यन्ति भोजने विप्रा मयूरा घनगर्जिते ।
साधवः परसंपत्तौ खलाः परविपत्तिषु ॥८॥

ભોજનસમયે બ્રાહ્મણો, મેઘ ગર્જવાથી મોર, બીજાને સંપત્તિ મળવાથી સજ્જનો અને બીજાને વિપત્તિ આવવાથી ખળ પુરુષો પ્રસન્ન થાય છે.૮

ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी ।
भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुरपण्डितः ॥९॥

ઋણ કરનારો પિતા શત્રુ છે; વ્યભિચારિણી માતા શત્રુ છે; રૂપવાળી સ્ત્રી શત્રુ છે અને ભણ્યા વિનાનો પુત્ર શત્રુ છે.

लुब्धानां याचकः शत्रु मूर्खाणां बोधको रिपुः ।
जारस्त्रीणां पतिः शत्रुश्चौराणां चंद्रमा रिपुः ॥१०॥

લોભીઆઓને યાચક શત્રુ ભાસે છે; મૂર્ખાઓને બોધ

को दक्षः परवित्तदारहरणे सर्वोऽपि दक्षो जनः
कस्माज्जीवसि हे सखे विषकृमिन्यायेन जीवाम्यहम् ॥
પ્રશ્ન–હે વિપ્ર! કહો કે, આ નગરમાં મહાન કોણ છે?
ઉત્તર–તળાવને કિનારે આવેલો ઝાડોનો સમુદાય.
પ્રશ્ન–આ નગરમાં દાતા કોણ છે?
ઉત્તર–ધોબી. કેમકે તે દરરોજ સવારમાં વસ્ત્ર લે છે
અને રાત્રે પાછાં આપી દે છે.
પ્રશ્ન–આ નગરમાં ચતુર કોણ છે?
ઉત્તર–પરધન અને પરસ્ત્રી હરવામાં સર્વ કોઇ ચતુરછે.
પ્રશ્ન–હે મિત્ર! આવા નગરમાં તું કેવી રીતે જીવે છે?
ઉત્તર–ઝેરનો કીડો ઝેરમાં જીવે તેમ હું જીવું છું. ૧૪
हस्ती स्थूलतनुः स चांकुशवशः किं हस्तिमात्रोंऽकुशो
दीपे प्रज्वलिते प्रणश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः ।
वज्रेणापि हताः पतन्ति गिरयः किं वज्रमात्रा नगास्तेजो
यस्य विराजते स बलवान्स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥१५॥
હાથી મોટા શરીરવાળો છતાં અંકુશને વશ રહે છે તેથી શું તે અંકુશ હાથીના જેવડું મોટું છે? દીપક પ્રકટવાથી અંધારૂ નાશ પામે છે તેથી શું તે દીપક અંધારા જેવડો મોટો છે? અને, વીજળી પડવાથી પર્વતો પડી જાય છે તેથી વીજળી શું પર્વત જેવડી મોટી છે? અર્થાત્ નહિજ. પણ એથી આ વાત સમજાય છે કે, બળનો આધાર મોટા-

કરનારો શત્રુ ભાસે છે; વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓને સ્વામી શત્રુ ભાસે છે અને ચોરોને ચંદ્રમા શત્રુ ભાસે છે.૧૦

भ्रमन्संपूज्यते राजा भ्रमन्संपूज्यते द्विजः ।
भ्रमन्संपूज्यते योगी स्त्री भ्रमन्ती विनश्यति ॥११॥

રાજા, દ્વિજ અને યોગી એઓ ભ્રમણ (પ્રવાસ) કરવાથી પૂજાય છે; અને સ્ત્રી ભ્રમણ કરવાથી વિનાશ પામે છે.૧૧

अयममृतनिधानं नायकोऽप्यौषधीना-
ममृतमयशरीरः कांतियुक्तोऽपि चन्द्रः ।
भवति विगतरश्मिर्मंडलं प्राप्य भानोः
परसदननिविष्टः को लघुत्वं न याति ॥१२॥

પારકે ઘેર જવાથી હલકાઇ કોણ નથી પામતો ? ચંદ્રમા અમૃતનો ભંડાર, ઔષધિનો અધિપતિ, અમૃતમય શરીરવાળો અને તેજસ્વી હોવા છતાં પણ સૂર્યમંડળમાં જવાથી નિસ્તેજ થઇ જાય છે.૧૨

तृणं लघु तृणात्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोसौ मामयं याचयिष्यति ॥१३॥

સર્વ કરતાં તૃણ, તૃણ કરતાં રૂ અને રૂ કરતાં પણ યાચક હલકો છે; છતાં તેને વાયુ કેમ નથી ઉરાડી દેતો ? કારણ કે વાયુ એમ બીએ છે કે, કદાચ મારી પાસેયે કાંઇક માગશે !

विप्रास्मिन्नगरे महान्कथय कस्तालद्रुमाणां गणः
को दाता रजको ददाति वसनं प्रातर्गृहीत्वा निशि ।

को दक्षः परवित्तदारहरणे सर्वोऽपि दक्षो जनः
कस्माज्जीवसि हे सखे विषकृमिन्यायेन जीवाम्यहम् ॥
પ્રશ્ન–હે વિપ્ર! કહો કે, આ નગરમાં મહાન કોણ છે?
ઉત્તર–તળાવને કિનારે આવેલો ઝાડોનો સમુદાય.
પ્રશ્ન–આ નગરમાં દાતા કોણ છે?
ઉત્તર–ધોબી. કેમકે તે દરરોજ સવારમાં વસ્ત્ર લે છે અને રાત્રે પાછાં આપી દે છે.
પ્રશ્ન–આ નગરમાં ચતુર કોણ છે?
ઉત્તર–પરધન અને પરસ્ત્રી હરવામાં સર્વ કોઇ ચતુર છે.
પ્રશ્ન–હે મિત્ર! આવા નગરમાં તું કેવી રીતે જીવે છે?
ઉત્તર–ઝેરનો કીડો ઝેરમાં જીવે તેમ હું જીવું છું. ૧૪

हस्ती स्थूलतनुः स चांकुशवशः किं हस्तिमात्रोंऽकुशो
दीपे प्रज्वलिते प्रणश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः ।
वज्रेणापि हताः पतन्ति गिरयः किं वज्रमात्रा नगास्तेजो
यस्य विराजते स बलवान्स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥१५॥

હાથી મોટા શરીરવાળો છતાં અંકુશને વશ રહે છે તેથી શું તે અંકુશ હાથીના જેવડું મોટું છે? દીપક પ્રકટવાથી અંધારૂં નાશ પામે છે તેથી શું તે દીપક અંધારા જેવડો મોટા છે? અને, વીજળી પડવાથી પર્વતો પડી જાય છે તેથી વીજળી શું પર્વત જેવડી મોટી છે? અર્થાત્ નહિજ. પણ એથી આ વાત સમજાય છે કે, બળનો આધાર મોટા-

પણા ઉપર નથી; પણ જેનામાં તેજસ્વીપણું વિરાજમાન હોય છે તેજ બળવાન છે.૧૫

कोकिलानां स्वरो रूपं स्त्रीणां रूपं पतिव्रतम् ।
विद्यारूपं कुरूपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥१६॥

કોયલનું રૂપ તેના સ્વરમાં રહેલું છે; સ્ત્રીનું રૂપ તેનું પતિવ્રતપણું છે; કુરૂપ મનુષ્યનું રૂપ વિદ્યા છે તથા તપસ્વીનું રૂપ ક્ષમા છે.૧૬

अतिरूपेण वै सीता अतिगर्वेण रावणः ।
अतिदानाद्बलिर्बद्धो ह्यति सर्वत्र वर्जयेत् ॥१७॥

અતિશય રૂપ હોવાને લીધે સીતાનું હરણ થયું; અતિ ગર્વ કરવાથી રાવણનો નાશ થયો અને અતિ દાન કરવાથી બલિ રાજાને બંધન થયુ.* માટે अति सर्वत्र वर्जयेत्–અર્થાત્ અતિશયપણું સર્વ બાબતમાં ત્યજવું.૧૭

दानेन पाणिर्न तु कंकणेन स्नानेन शुद्धिर्न तु चंदनेन ।
मानेन तृप्तिर्न तु भोजनेन ज्ञानेन मुक्तिर्न तु मुंडनेन ॥

* અનેક સમ્રાટોના સુખવૈભવથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવો પરમ પદાર્થ, પોતાનું સામ્રાજ્ય અને સર્વસ્વ દાનમા આપી દઈને સમ્રાટ હરિશ્ચંદ્રે સદાને માટે મેળવ્યો હતો, તથા સમ્રાટ બલિ રાજાને તો વ્યવહારદક્ષ ગુરુ શુક્રાચાર્યે ચેતાવવા છતા પણ પરમાર્થદક્ષ બલિએ તે નહિ ગણકારતાં પોતાનું નશ્વર સમ્રાટપદ આપી દઈને તેના કરતા સર્વ પ્રકારે અનંત શ્રેષ્ઠ એવો પરમ પદાર્થ સદાને માટે પ્રાપ્ત કર્યો હતો; પણ ગ્રંથકાર ચાણક્યને લૌકિક પદાર્થોજ ઇષ્ટ હોવાથી ઉપર મુજબ કરવામા બલિરાજાને નુકસાન માની લે એ સ્વાભાવિકજ છે.–ખરાબ ભિક્ષુ

હાથની શોભા દાન કરવામાં રહેલી છે; ઘરેણાં પહેરવામાં નહિ. શરીરશુદ્ધિ સ્નાન કરવામાં રહી છે; ચંદનનો લેપ કરવામાં નહિ. તૃપ્તિ સન્માનથી થાય છે; ભોજનથી નહિ. મુક્તિ અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં તથા તે મુજબના આચરણમાં રહેલી છે; માથું મુંડાવવામાં કે સાધુનો વેષ (ભેખ) લેવામાં નહિ.

नास्ति कामसमो व्याधिर्नास्ति मोहसमो रिपुः ।
नास्ति कोपसमो वह्निर्नास्ति ज्ञानात्परं सुखम् ॥१९॥

કામ સમાન વ્યાધિ નથી; મોહ સમાન શત્રુ નથી; ક્રોધ સમાન અગ્નિ નથી અને જ્ઞાન જેવું પરમ સુખ નથી. ૧૯

नान्नोदकसमं दानं न तिथिर्द्वादशी समा ।
न गायत्र्याः परो मंत्रो न मातुर्दैवतं परम् ॥२०॥

અન્ન અને પાણી સમાન બીજુ દાન નથી; દ્વાદશી સમાન તિથિ નથી; ગાયત્રી સમાન બીજો શ્રેષ્ઠ મંત્ર નથી અને માતા સમાન બીજું પરમ દૈવત નથી. ૨૦

नास्ति मेघसमं तोयं नास्ति चात्मसमं बलम् ।
नास्ति चक्षुःसमं तेजो नास्ति चान्नसमं प्रियम् ॥२१॥

મેઘ સમાન જળ નથી; આત્મબળ સમાન બળ નથી; નેત્ર સમાન તેજ નથી અને અન્ન જેવું બીજુ પ્રિય નથી.

गृहासक्तस्य नो विद्या नो दया मांसभोजिनः ।
द्रव्यलुब्धस्य नो सत्यं स्त्रैणस्य न पवित्रता ॥२२॥

ઘરમાં આસક્તિવાળામાં વિદ્યા હોતી નથી; માંસાહારી

માં દયા હોતી નથી; દ્રવ્યલોભીમાં સચ્ચાઇ હોતી નથી અને વ્યભિચારીમાં પવિત્રતા હોતી નથી.૨૨

राजा वेश्या यमश्चाग्निस्तकरो बालयाचकौ ।
परदुःखं न जानंति ह्यष्टमो ग्रामकंटकः ॥२३॥

રાજા, વેશ્યા, યમ, અગ્નિ, ચોર, બાળક, માગણ અને ગામલોકોને દુઃખ દેનાર, એ આઠ પરાયું દુઃખ જાણતાં નથી.

न पश्यंति च जन्मान्धाः कामान्धो नैव पश्यति ।
मदोन्मत्ता न पश्यंति अर्थी दोषं न पश्यति ॥२४॥

જન્માંધ જોઇ શકતો નથી તેમ કામાંધ પણ કશું જોઇ શકતો નથી; અને મદોન્મત્ત સારૂં-નરસું જોઇ શકતો નથી તેમ સ્વાર્થી પણ દોષને જોઇ શકતો નથી. ૨૪

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥२५॥

સમર્થને વધારે ભાર કેવો ! નિશ્ચયવાળાને છેટું કેવું ! વિદ્વાનને પરદેશ કેવો ! અને પ્રિયવાદીને પરાયું કોણ !૨૫

कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना के न पीडिताः ।
व्यसनं केन न प्राप्तं कस्य सौख्यं निरन्तरम् ॥२६॥

કોના કુળમાં દોષ નથી ? રોગથી કોણ પીડાયું નથી ? ૦.૫ કોને નથી આવતું અને સુખ સદાય કોને રહે છે ?

कवयः किं न पश्यंति किन्न कुर्वंति योषितः ।
मद्यपाः किं न जल्पंति किं न खादंति वायसाः ॥२७॥

મહાત્માઓ શું નથી જાણતા ? સ્ત્રીઓ શું નથી કરી શકતી ? મદ્ય પીનાર શું નથી બકતા ? કાગડા શું નથી ખાતા ?

कोर्थान्प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोस्तं गताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञांप्रियः।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः कोऽर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥२८

ધન પ્રાપ્ત થતાં અભિમાની કોણ નથી થતો ? કયા વિષયી પુરુષની આપત્તિ મટી ગઈ ? જગતમાં સ્ત્રીઓએ કોનું મન વિકારી નથી કર્યું ? રાજાને સદાય પ્રિય કોણ થયું છે ? કાળને વશ કોણ નથી થતું ? કયા સ્વાર્થીએ મોટાઈ મેળવી ? દુર્જન કિંવા દુર્ગુણોમાં પડીને આ સંસારના માર્ગમાંથી કયો મુસાફર ક્ષેમકુશળ ગયો ? ૨૮

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम्।
सौजन्यं यदि किं गुणैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मंडनैः
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥२९

મનુષ્યમાં જો એક લોભરૂપી અવગુણ હોય તો બીજા અવગુણનું શું પ્રયોજન છે ? જો ચાડિયાપણું હોય તો બીજાં પાપોનું શું પ્રયોજન ? જો સત્ય હોય તો તપનું શું પ્રયોજન ? મન શુદ્ધ હોય તો તીર્થનું શું પ્રયોજન ? સજ્જનતા હોય તો બીજા ગુણોનું શું પ્રયોજન ? કીર્તિ હોય તો

આભૂષણનું શું પ્રયોજન ! સદ્દવિદ્યા હોય તો ધનનું શું પ્રયોજન અને અપકીર્તિ હોય તો મૃત્યુનું શું પ્રયોજન ?

बलं विद्या च विप्राणां राज्ञां सैन्यं बलं तथा ।
बलं वित्तं च वैश्यानां शूद्राणां च कनिष्ठिका ॥३०॥

વિપ્રોનું બળ વિદ્યા છે; રાજાઓનું બળ સૈન્ય છે; વૈશ્યોનું બળ લક્ષ્મી છે અને શૂદ્રોનું બળ સેવા છે. ૩૦

बाहुवीर्यबलं राज्ञो ब्राह्मणो ब्रह्मविद्बली ।
रूपयौवनमाधुर्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमम् ॥३१॥

બાહુમાં પરાક્રમ હોવું એ રાજાનું ખરૂં બળ છે; બ્રહ્મવેત્તા થવું એ બ્રાહ્મણનું ખરૂં બળ છે; રૂપ, યૌવન અને મધુરતા, એ સ્ત્રીઓનું સર્વોત્તમ બળ છે. ૩૧

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासंग्रहणेषु च ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥३२॥

ધન અને ધાન્યના વ્યાપારમાં, વિદ્યા ભણવામાં, આહારમાં અને વ્યવહારમાં લજ્જા ત્યજનારો સુખી થાય છે. ૩૨

तद्भोजनं यद्द्विजभुक्तशेषं तत्सौहृदं यत्क्रियते परस्मिन् ।
सा प्राज्ञता या न करोति पापं दंभं विना यः क्रियते स धर्मः

દ્વિજને જમતાં શેષ રહ્યું હોય તેજ ભોજન છે; બીજાનું સ્વાર્થ વિનાજ હિત કરવું તેજ સુહૃદપણું છે. પાપ ન કરવું તેજ જ્ઞાનીપણું છે. (કેમકે શુષ્ક જ્ઞાનીઓની અને બગભક્તોની અનીતિ કિંવા સ્વાર્થસાધના એ બ્રહ્મવિદ્યા નહિ

પણ ઠગવિદ્યા છે) અને દંભ વિના (કહી બતાવ્યા વિના તથા આડંબર વિના) જે કર્તવ્ય કરવું તેજ ધર્મ છે. ૩૩

एकाकिना तपो द्वाभ्यां पठनं गायनं त्रिभिः ।
चतुर्भिर्गमनं क्षेत्रं पंचभिर्बहुभीरणम् ॥३४॥

તપ કરવામાં એકલા, ભણવામાં બે જણ, ગાયનમાં ત્રણ, પ્રવાસમાં ચાર, ખેતી કરવામાં પાંચ અને યુદ્ધ કરવામાં બહુ માણસો હોય એજ ઠીક છે. ૩૪

बहूनां चैव सत्त्वानां समवायो रिपुंजयः ।
वर्षाधाराधरो मेघस्तृणैरपि निवार्यते ॥३५॥

તૃણોનો જો સમૂહ હોય તો તે પણ વર્ષાઋતુમાં વરસતા ધાધમાર મેઘનું પણ નિવારણ કરે છે; તેમ ઘણા મનુષ્યોનો સમુદાય હોય તો તે શત્રુને જીતે છે એ નિશ્ચય છે. ૩૫

उत्पन्नपश्चात्तापस्य बुद्धिर्भवति यादृशी ।
तादृशी यदि पूर्वं स्यात्कस्य न स्यान्महोदयः ॥३६॥

નિંદ્ય કર્મ કર્યા પછી પશ્ચાત્તાપ (પસ્તાવો) કરતી વખતે મનુષ્યને જેવી બુદ્ધિ ઉપજે છે, તેવી બુદ્ધિ જો પ્રથમથીજ થાય તો તો કોનો ઉદય ન થાય? ૩૬

तादृशी जायते बुद्धिर्व्यवसायोऽपि तादृशः ।
सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता ॥३७॥

ભાવિમાં જેવું થવાનું હોય તેવી બુદ્ધિ ઉપજે છે; ઉપાય પણ તેવો સૂઝે છે અને સહાય પણ તેવીજ મળે છે. ૩૭

न निर्मिता केन न दृष्टपूर्वा न श्रूयते हेममयी कुरंगी ।
तथापि तृष्णा रघुनंदनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥

સુવર્ણની મૃગલી પૂર્વે કોઇએ રચી નહોતી, તેમ જોઇ કે સાંભળી પણ નહોતી; છતાં રામચંદ્રજીને તેનીજ ઈચ્છા-થઇ. માટે કહેવત છે કે "વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ." ૩૮

मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ।
दुःखितैः संप्रयोगेण पंडितोप्यवसीदति ॥३९॥

મૂર્ખ શિષ્યને ઉપદેશ કરવાથી, દુષ્ટ સ્ત્રીનું ભરણપોષણ કરવાથી અને દુઃખી સાથે વધુ વ્યવહાર રાખવાથી પંડિત પણ દુઃખી થાય છે. ૩૯

कुराजराज्येन कुतः प्रजासुखं कुमित्रमित्रेण कुतोभिनिर्वृति ।
कुदारदारैश्च कुतो गृहे रतिः कुशिष्यमध्यापयतः कुतो यशः ॥

ખરાબ રાજાના રાજ્યમાં સુખ ક્યાંથી! કુમિત્રની મિત્રતામાં નિવૃત્તિ ક્યાંથી! દુર્ગુણી સ્ત્રીવાળાને ઘરમાં પ્રીતિ ક્યાંથી! અને ખરાબ શિષ્યને ભણાવવાથી યશ ક્યાંથી! ૪૦

वरं न राज्यं न कुराजराज्यं वरं न मित्रं न कुमित्रमित्रम् ।
वरं न शिष्यो न कुशिष्यशिष्यो वरं न दारा न कुदारदारा

રાજ્ય ન હોય તે સારૂં, પણ ખરાબ રાજાનું રાજ્ય સારૂં નથી. મિત્ર ન હોય તે સારૂં પણ કુમિત્ર મિત્ર સારો નહિ. શિષ્ય ન હોય તે સારૂં પણ ખરાબ શિષ્ય હોય તે સારો નહિ. સ્ત્રી ન હોય તે સારૂં પણ ખરાબ સ્ત્રી હોય તે સારી નહિ.

कुग्रामवासः कुलहीनसेवा कुभोजनं क्रोधमुखी च भार्या ।
पुत्रश्च मूर्खो विधवा च कन्या विनाग्निना षट् प्रदहंति कायम् ॥

ખરાબ ગામમાં વાસ, કુળહીનની સેવા, ખરાબ ભોજન, ક્રોધમુખી સ્ત્રી, મૂર્ખ પુત્ર અને વિધવા પુત્રી, એ ૭ વાનાં અગ્નિ વિનાજ શરીરને બાળે છે. ૪૨

कांतावियोगः स्वजनापमानो रणस्य शेषः कुनृपस्य सेवा ।
दरिद्रभावो विषमा सभा च विनाग्निमेते प्रदहन्ति कायम् ॥

સારી સ્ત્રીનો વિયોગ, પોતાના મનુષ્યોએ કરેલું અપમાન, યુદ્ધમાં જીવતો રહેલો શત્રુ, દુર્ગુણી રાજાની સેવા, નિર્ધનતા અને વિષમ–વિપરીત સભા, એટલાં વાનાં વિના અગ્નિએ શરીરને બાળે છે. ૪૩

निर्गुणस्य हतं रूपं दुःशीलस्य हतं कुलम् ।
असिद्धस्य हता विद्या अभोगेन हतं धनम् ॥४४॥

ગુણ વિનાનું રૂપ હણાયલું (નહિ જેવું–વૃથા) છે; નઠારી ચાલવાળાનું કુળ હણાયલું છે; સિદ્ધ થયા વિનાની વિદ્યા હણાયલી જાણવી; અને ભોગ વિનાનું ધન હણાયલું છે. ૪૪

हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतश्चाज्ञानतो नरः ।
हतं निर्नायकं सैन्यं स्त्रियो नष्टा ह्यभर्तृकाः ॥४५॥

આચરણ વિનાનું જ્ઞાન હણાયલું–નહિ બરાબર છે; અજ્ઞાની મનુષ્ય હણાયલો (મરેલો–મુરદા જેવો) છે; નાયક વિનાનું સૈન્ય હણાયલું છે ને પતિવિનાની સ્ત્રી હણાયલી છે.

आप्तद्वेषाद्भवेन्मृत्युः परद्वेषाद्धनक्षयः ।
राजद्वेषाद्भवेन्नाशो ब्रह्मद्वेषात्कुलक्षयः ॥४६॥

શ્રેષ્ઠ જનોનો દ્વેષ કરવાથી મૃત્યુ થાય છે; બીજાનો દ્વેષ કરવાથી ધનનો ક્ષય થાય છે; રાજાનો દ્વેષ કરવાથી પોતાનો નાશ થાય છે અને બ્રાહ્મણનો દ્વેષ કરવાથી કુલક્ષય થાય છે.

दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ।
ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ॥४७॥

દુર્ગુણી સ્રી, શઠ મિત્ર, સામો ઉત્તર દેનારો સેવક અને સર્પવાળા ઘરમાં રહેવું, એ સર્વ મૃત્યુરૂપ હોવામાં સંશય નથી.

धर्मं धनं च धान्यं च गुरोर्वचनमौषधम् ।
सुगृहीतं च कर्तव्यमन्यथा तु न जीवति ॥४८॥

ધર્મ, ધન, ધાન્ય, ગુરુવાક્ય અને ઔષધ, એ સર્વ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે. કારણ કે તેમ ન કરનારો જીવતો નથી.

आत्मवर्गं परित्यज्य परवर्गं समाश्रयेत् ।
स्वयमेव लयं याति यथा राज्यमधर्मतः ॥४९॥

રાજ્ય જેમ અધર્મથી આપોઆપ નાશ પામે છે, તેમ જે મનુષ્ય પોતાના વર્ગનો પરિત્યાગ કરીને પરાયા વર્ગનો આશ્રય લે છે તે પણ પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે.૪૯

अभ्यासाद्धार्यते विद्या कुलं शीलेन धार्यते ।
गुणेन ज्ञायते त्वार्यः कोपो नेत्रेण गम्यते ॥५०॥

અભ્યાસથી વિદ્યા રહે છે; શીલથી કુળની આબરૂ ટકી રહે છે; ગુણથી શ્રેષ્ઠતા જણાય છે તથા નેત્રથી કોપ જણાય છે.

आचारः कुलमाख्याति देशमाख्याति भाषणम् ।
संभ्रमः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥५१॥

આચાર કુળ દર્શાવે છે; બોલી દેશ દર્શાવે છે; આદર સ્નેહ દર્શાવે છે અને ભોજન કર્યું છે કે નહિ તે શરીર દર્શાવે છે.૫૧

दाक्षिण्यं स्वजने दया परजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने स्मयः खलजने विद्वज्जने चार्जवम् ।
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्तता
इत्थं ये पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥५२

પોતાના મનુષ્યો પ્રત્યે ડહાપણ, પરાયા મનુષ્યો પ્રત્યે દયા, દુર્જનો પ્રત્યે શઠતા, સત્પુરુષોમાં પ્રીતિ, ખળ મનુષ્યો સાથે અભિમાન, વિદ્વાનો સાથે સરળતા, શત્રુ સાથે શૂરતા, ગુરુજનો સાથે ક્ષમા અને સ્ત્રીઓ સાથે ધૂર્તપણું, આવી રીતે વર્તનારા કુળોમાં સુકુશળ પુરુષોથીજ લોકમર્યાદા સ્થિરરહેછે.

दूरस्थोऽपि न दूरस्थो यो यस्य मनसि स्थितः ।
यो यस्य हृदये नास्ति समीपस्थोऽपि दूरतः ॥५३॥

જે જેના હૃદયમાં વસે છે તે દૂર હોવા છતાં પણ દૂર નથી; અને જે જેના હૃદયમાં વસતો નથી તે સમીપ છતાં પણ દૂરજ છે, એમ સમજવું.૫૩

समाप्त

शुद्धिपत्र

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૯	૩	प्रतिक्रुयेदाक्रुष्टः	प्रतिक्रुद्धयेदाक्रुष्टः
૪૪	૧૮	सायकोविद्धं	सायकैर्विद्धं
૬૧	૧૬	અનિદત	અનિંદિત
૯૦	૧૧	સભતિ	સપત્તિ
૯૭	૫	सुदुमधाः	सुदुर्मेधाः
૧૦૦	૩	હેવા છતા	હોવા છતા
૧૦૯	૨	हेतार्विमुंचति	हेतोर्विमुंचति
૧૨૦	૪	रुदंता धनं	रुदंती धनं
૧૨૪	૫	लोभं दंभं	लोभं च दंभं
૧૪૮	૧૩	ઉધેર	ઉધઇ
૧૪૯	૩	मत्सी	मैस्ती
૧૫૨	૨૧	चक्षुः	चेक्षुः
૧૬૮	૧૭	कामादुघा	कामदुघा ः